

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**ŞEYHÜLİSLAM MUSA KÂZİM EFENDİ’NİN HAYATI, ESERLERİ
VE TEFSİRDEKİ METODU**

MASTER TEZİ

**Hazırlayan
Derya CÖMERT**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ**

Ankara–2006

ÖNSÖZ

İnsanların dünya hayatını düzenleyen; beşeri, etrafında cereyan eden hadiselerin donukluğundan kurtararak, ruhi hayatlarındaki istifhamları, o güzel ilahî uslûbuyla yok eden Kur'an, doğru anlaşılacak mü'minleri maddeten ve manen yüceltmış ve indirildiği ilk günden itibaren hem Müslümanlar hem de başka din mensupları tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Özellikle İslâm âlimleri Kur'an'ı doğru bir şekilde anlayabilmek için günümüze kadar süren büyük bir gayret içerisine girmişlerdir. Pek çok müfessir, gerek kendi zamanındaki bilgi birikimi ve gelişen olaylardan ve gerekse Kur'an'ın vecîz uslûbu ve ondaki edebî sanatlardan hareketle Kur'an'ı tefsir etmişlerdir. İşte bu alanda çaba gösteren âlimlerden biri de Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'dir.

Son Osmanlı Şeyhüislamılarından biri olan Musa Kâzım Efendi eserlerinde bir taraftan kelam bilimi kitaplarının ıslah edilmesi, medreselerin ve programlarının ıslahı, bu kurumlarda yabancı dil eğitiminin sağlanması, yabancı teknik bilimlerinin alınması gibi konular üzerinde dururken diğer taraftan temel hak ve hürriyetler, eşitlik ve adalet gibi pek çok alanda genel perspektifleri itibarıyla günümüze de taşınabilecek görüş ve düşünceleriyle, Osmanlı Devletinin ihtiyaçlarını karşılamak ve sorunlarını çözmek için çırpınan bir kişidir.

Çok yönlü bir âlim olan Musa Kâzım Efendi başta fıkıh, kelam ve Arapça olmak üzere pek çok alanda eser vermiştir. Kendisi hakkında yapılan çalışmalar ise daha çok onun fikhî yönüyle alâkalı olmuştur. Biz de, çeşitli alanlarda çok sayıda eser veren Musa Kâzım Efendi'nin müfessir kimliğinin de ilim dünyasında tanıtılması amacıyla onun "Safvetü'l-Beyan Fî Tefsirîl-Kur'an" adlı tefsirini incelemeye karar verdik. Musa Kâzım Efendi'nin tefsiri hakkında bu güne kadar bu kapsamda ve muhtevada bir çalışmanın yapılmamış olması, bizi bu çalışmaya sevk eden en önemli amillerden biri oldu.

Araştırma, konunun önemi, araştırmanın amacı ve metoduna dair bilgiler içeren “Giriş” kısmıyla birlikte iki bölümden meydana gelmektedir.

Birinci bölümde, Şeyhülislamlık kurumu ve Musa Kâzım Efendi’nin hayatı, ilmî şahsiyeti, hocaları, hizmetleri, şeyhülislamlığı, mutasavvıflığı, İttihat ve Terakki Cemiyetine üyeliği ve eserleri incelenmeye çalışılmıştır. Yine bu bölümde, Musa Kâzım Efendi’nin İslam düşüncesindeki yeri; Osmanlı medreselerindeki eğitim durumu ve buraların ıslahı, mezhep taassubunun giderilmesi, medeniyet görüşü ve İslamcı siyaset anlayışındaki genel yaklaşımı incelenmiş ve bu konudaki görüş ve düşünceleri de ortaya konulmuştur.

İkinci bölümde ise, tefsirdeki yöntemi incelenmiştir. Bu bağlamda önce tefsirinin kaynakları örnekler verilerek tesbit edilmiştir ve ayrıca muhtelif ayetlerin tefsiriyle ilgili olarak yaptığı yorumlar çeşitli tefsirlerle karşılaştırılmıştır. Bundan sonra tefsirinin bazı genel özellikleri, rivâyet, dirâyet ve ulumu’l-Kur’an yönünden özelliği, çeşitli ilimler açısından tefsirinin konumu incelenmiştir. Burada konu fıkıh, kelam, kıraat gibi alt başlıklara ayrılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bilhassa müellifin bu konulara getirdiği yorum ve değerlendirmeler çeşitli ayet izahları örnek verilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca müfessirin çeşitli ilimlere dair verdiği bilgiler, bu sahada kaleme alınan kaynak eserlerle de imkânlar ölçüsünde karşılaştırılmıştır.

Sonuç bölümünde ise, yaptığımız çalışmanın değerlendirilmesine yer verilmiştir.

Araştırma boyunca zikredilen ayetlerin meallerini Süleyman Ateş’in “Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali” adlı çalışmasından aldık. Dipnotları da okumada pratiklik sağlaması açısından ilgili sayfaların altlarına yazdık ve verdiğimiz dipnot numaralarını her bölüm için müstakil olarak sıraladık.

Bu mütevazî araştırmamızı yöneten muhterem hocam Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ'a ve bu arada değerli fikirlerinden istifade ettiğim tüm hocalarıma ve tezin yazımında emeği ve katkısı bulunan bütün arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkürlerimi sunar, bu çalışmanın ilim camiasına ve özellikle tefsir alanında çalışma yapacaklara yararlı bir hizmet vermesini temenni ederim.

Derya CÖMERT

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

GİRİŞ.....	1
1. KONU VE ÖNEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	1
3. ARAŞTIRMANIN METODU.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEYHÜLİSLAMLİK KURUMU VE MUSA KÂZİM EFENDİ'NİN (1858–1920) HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ VE İSLAM DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

1.ŞEYHÜLİSLAMLİK KURUMU VE OSMANLI DEVLET GELENEĞİNDEKİ YERİ.....	5
2.MUSA KÂZİM EFENDİ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ.....	7
2.1. Musa Kazım Efendi'nin Doğumu ve Eğitimi.....	8
2.2. İlmî Kişiliği ve İdarî Hizmetleri.....	8
2.3. Şeyhülislam Oluşu.....	9
2.4. Mutasavvıf Kişiliği.....	12
2.5. Masonluk ve Farmasonlukla İtham Edilmesi.....	13
2.6.İttihat ve Terakki Cemiyetine Girmesi.....	14
2.7. Vefatı.....	18
3. ESERLERİ.....	19

4. İSLAM DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ.....	25
4.1. Medrese Eğitiminin Islahı.....	25
4.2. Müslümanlar Arasındaki Mezhep Taassubunun Giderilmesi İçin Somut Önerileri.....	28
4.3. Medeniyet Konusundaki Görüşleri.....	29
4.4. İslamcı Siyaset Anlayışı.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRDEKİ METODU

1. TEFSİRİNDE YARARLANDIĞI KAYNAKLAR.....	35
1.1. Ashab.....	35
1.2. Tabiûn.....	37
1.3. Diğer Kaynaklar.....	38
2. TEFSİRİN YAZILIŞ AMACI VE GENEL ÖZELLİKLERİ.....	39
3. TEFSİRİN RİVAYET YÖNÜNDEN ÖZELLİĞİ.....	46
3.1. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir Etmesi.....	47
3.2. Kur'an'ı Sünnetle Tefsir Etmesi.....	48
3.3. Kur'an'ı Sahabe Kavliyle Tefsir Etmesi.....	51
3.4. Kur'an'ı Tabiun Kavliyle Tefsir Etmesi.....	52
4. TEFSİRİN DİRAYET YÖNÜNDEN ÖZELLİĞİ.....	54
4.1. Kelam İlmindeki Yeri.....	55

4.1.1. Allah'ın Sıfatları.....	56
4.1.2. Allah'a Nisbeti Muhal Olan Sıfatlar.....	57
4.1.3. Melekler.....	58
4.1.4. Peygamberler ve Sıfatları.....	59
4.1.5. Mutezile'nin Kitap İndirme ve Peygamber Gönderme Konusundaki Fikrinin Tenkidi.....	61
4.1.6. Ahiret.....	62
4.1.6.1. Meâdın Ruhanîliği veya Cismaniliği.....	62
4.1.6.2. Cennetin Mahluk Olup Olmaması.....	62
4.1.6.3. Haşrin İmkânı.....	63
4.1.6.4. Vaad ve Vaid.....	64
4.1.7. İman-Amel İlişkisi ve Kalben Tasdikin Yeterli Olup Olmaması Hakkında Bilgi Vermesi.....	64
4.1.8. Kulların Fiilleri Hakkında Bilgi vermesi.....	65
4.1.9. Teklif-i Mâ Lâ Yutâk (Güç Yetirilemeyecek Olanın Teklifi)....	66
4.1.10. Fasıkların Durumu.....	66
4.1.11. Şefaât.....	67
4.1.12. Halku'l-Kur'an.....	67
4.1.13. Rızık Konusuna Değınmesi.....	68
4.2. Fıkıh İlmindeki Yeri ve Fıkıhtaki Mezhebi.....	69
4.2.1. Ayetlerden Hüküm Çıkarması.....	70
4.2.2. Besmelenin ve Âmin Kelimesinin Kur'an'da Olup Olmaması.....	71
4.2.3. Ayetlerdeki Umum-Husus Durumuna Değınmesi.....	72
4.2.4. İbadetlerin Faziletine Değınmesi.....	72
4.3. Kıraat İlmine Bakışı.....	73
4.3.1. Kıraatlardaki Mana ve İrab Farkını Belirtmesi.....	73
4.3.2. Kıraat İhtilafında Kıraat Âlimlerinin Adını Verdiğı Yerler.....	74
4.3.3. Suskun Kalması.....	75

4.4. Tefsirinin Belagat İlmi Bakımından Özelliği.....76

4.4.1. Mübalağa Sanatı.....	76
4.4.2. Kinâye Sanatı.....	78
4.4.3. Teşbih.....	79
4.4.4. Ta’riz.....	80
4.4.5. İstiâre.....	81
4.4.6. Mecaz.....	82

4.5. Lugat, Sarf ve Nahiv Bakımından Özelliği.....84

4.5.1. İsim Zikrederek Görüş Nakletmesi.....	85
4.5.2. İrab Durumlarına İşaret Ederek Ayetlerin Değişik Tefsirlerini Yapması.....	86
4.5.3. Makabliyle İrtibatlı Olup-Olmamasına Binaen Ayetlerin Değişik Tefsirlerini Yapması.....	86
4.5.4. Ayetlerdeki Kelimelerin Manasını İzah Etmesi.....	87
4.5.4.1. Kelimelerin Lügat ve İstilah Manalarını Vermesi.....	87
4.5.4.2. Kelimleri Cümlede Kullanması.....	88
4.5.4.3. Ayetten Şahit Getirmesi.....	89
4.5.4.4. Hadisten Şahit Getirmesi.....	89
4.5.4.5. Kelimleri Zıt Anlamlarıyla Karşılaştırması.....	90
4.5.4.6. Kelimeyi Hakikat ve Mecaza Hamletmesi.....	91
4.5.5. Lügat İlmi Açısından İzahlar Getirmesi.....	91
4.5.6. Şiirden Şahit Getirmesi.....	92
4.5.7. Sarf İlmi Açısından İzahlarda Bulunması.....	93
4.5.8. Terkipler Üzerinde Durarak Nahiv İlmi Açısından İzahlar Getirmesi.....	94
4.5.9. Ayetlerde Geçen Harf ve Edatların İşlev ve Manalarına Temas Etmesi	95

5. ULÛMU'L- KUR'AN YÖNÜNDEN ÖZELLİĞİ.....	96
5.1. Nûzul sebeplerini Değerlendirme Usûlü.....	96
5.2. Nasih- Mensuh Konusundaki Tutumu.....	99
5.3. Muhkem ve Müteşabih Meselesindeki Tutumu.....	102
5.4. Müphemâtü'l-Kur'an'a Değınmesi.....	103
5.5. Müşkilû'l-Kur'an'a Değınmesi.....	104
5.6. Emsâlû'l-Kur'an'a Değınmesi.....	106
5.7. İ'câzu'l-Kur'an'a Değınmesi.....	107
5.8. Ayetler Arasındaki Tenasüp ve İnsicama İşaret Etmesi.....	111
5.9. Kıssalar (Kasasu'l-Kur'an) Karşısındaki Tutumu.....	113
5.9.1. Kıssalarda Çıkarılacak Hikmetler, Faydalar, Dini ve İlmi Meseleler Üzerinde Durması.....	114
5.9.2. Kıssalarda Geçen Olayı Kısaca Açıklaması veya İsim Belirtmeden Müfessirlerin Beyanını Aktarması.....	116
5.9.3. Tevrattan nakillerde Bulunması.....	118
5.10. Hitabu'l-Kur'an'a Değınmesi.....	119
5.11. Huruf'u Mukattaa'yı Tefsir Etme Yöntemi.....	121
 SONUÇ.....	 126
KAYNAKLAR.....	132
ÖZET.....	142
ABSTRACT.....	144

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
A.Ü.	:Atatürk Üniversitesi
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Fak.	: Fakültesi
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
Ktp.	: Kütüphanesi
m.	: Milâdî
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nr.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
ra.	: Radiyallahu anh
sav.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
v.	: Vefatı
vb.	: Ve benzeri
vr.	: Varak
vs.	: Vesaire
y.y.	: Yer yok
yay.	: Yayınları

GİRİŞ

1. KONU VE ÖNEMİ

Araştırmanın konusu, Osmanlı İmparatorluğunun en zor günlerinde yaşamış, imparatorluğun topraklarını kaybedişini ve sona doğru yaklaştığını hissetmiş ve çöküşü durdurmak için elinden gelen çabayı göstermiş bir ilim ve din adamı olan Musa Kâzım Efendi'nin hayatı, eserleri, fikir dünyası, yazmış olduğu "Safvetü'l- Beyan Fî Tefsiru'l-Kur'an" adlı eserindeki metodu ve Kur'an ayetlerine yönelik yaklaşımlarıdır.

Eserlerinde medeniyet anlayışından, dünya görüşüne, İslam felsefesinden devlet siyasetine, meşrutiyet yönetiminden temel insan hak ve hürriyetlerine, vatan savunmasından eğitim-öğretim sorunlarına kadar pek çok alanda görüşlerini dile getiren Musa Kâzım Efendi'nin, tefsirinin incelenmesi ve tefsirdeki görüş ve düşüncelerinin değerlendirilmesinin yakın dönem tefsir tarihine önemli bir boyut kazandıracağı ve geçmişte yaşanan sorunların çözümüne dair görüşlerine ışık tutacağı inancındayız. Zira Musa Kâzım Efendi, müfessir olmanın yanı sıra, fakih, mutasavvıf, mütekellim ve aynı zamanda siyaset adamıdır. Onun bu özelliği ve çok yönlü kişiliği tabiatıyla tefsirine ve Kur'an'a yaklaşımına da yansımaktadır. Bu sebeple, Musa Kazım Efendi'nin tefsirdeki metodu ve verdiği sonuçlar, bu açıdan son derece önemli olacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmadaki amacımız, Osmanlı Devletinin en kötü günlerinde yaşamış, uzun yıllar şeyhülislamlık yapmış, devletin çöküşüne bizzat şahit olmuş ve bu çöküşü durdurabilmek için uğraşmış olan büyük ilim ve düşünce adamlarımızdan Musa Kâzım Efendi'nin hem hayatına hem de tefsirdeki metoduna ışık tutmaktır.

Müfessir olduğu kadar fakih, mutasavvıf ve mütekellim de olan Musa Kâzım Efendi'nin tefsir metodunun müstakil bir çalışmayla ortaya konmasının, Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik çalışmalara yeni bir renk kazandıracağına inanmaktayız. Musa Kâzım Efendi'nin fıkıh, tefsir, hadis, kelam gibi ilimlerin yanı sıra dönemindeki fikir hareketleri ve çalışmalarla da yakından ilgilenmiş olması, onun düşünce ve yorumlarının önemini bir kat daha artırmaktadır. Bu nedenle, amacımız çok boyutlu bir kişilik olan Musa Kâzım Efendi'nin şahsî tecrübelerinin tefsirine nasıl yansıdığını ortaya koymaktır.

3. ARAŞTIRMANIN METODU

“Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu” isimli araştırmamızda genel olarak açıklama metodunu kullandık. Amacımız açık ve anlaşılır bir dil kullanarak okuru bilgilendirmek ve aydınlatmaktır. Bununla birlikte araştırmamızın farklı bölümlerinde farklı anlatım tekniklerine de yer verdik. Araştırmamızda tefsirdeki metodunu incelediğimiz Musa Kâzım Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü durdurabilmek için kendi alanıyla ilgili konularda elinden gelen gayreti sarf etmiş, devlet mekanizmasında “Şeyhülislamlık” makamına kadar yükselmiş bir kişi olduğundan şeyhülislamlık nedir, tarihsel rolü ve işlevi nasıl olmuştur, şeyhülislamların görevleri nelerdir, padişahlar üzerinde etki ve etkinlikleri ne derecededir gibi sorulara yanıt bulmaya çalışarak Musa Kâzım Efendi'nin şeyhülislam olma sürecini, ilmî kişiliğini, yaptığı hizmetlerini, eğitim durumunu, İslam düşüncesindeki yerini açıklama metodunu kullanarak anlattık.

Musa Kâzım Efendi'ye yapılan ithamların yanlışlığını ortaya koymak amacıyla tartışma metodunu kullanarak bu ithamların eksik ve kusurlu yönlerini dile getirdik. Yine tartışma metodunu kullanarak müellifin tefsirinin rivayet tefsiri olduğunu söyleyenlere katılmadığımızı, tefsirin dirayet yönü ağır bir tefsir olduğunu ifade ettik.

Tefsirdeki metodunu incelerken, ilk olarak rivayet-dirayet, nasih-mensuh, mecaz-hakikat, muhkem-müteşabih, icaz, esbab-ı nüzul gibi kavramların ne anlama geldiğini tanımlama yöntemiyle ifade ettikten sonra bu kavramların onun düşünce dünyasında ne ifade ettiğini, bunları hangi metot çerçevesinde değerlendirdiğini açıklama metodunu kullanarak izah etmeye çalıştık. Konuyu okuyucunun zihninde biraz daha somutlaştırmak maksadıyla örneklendirme metodunu kullanarak bu kavramları tefsirinde ne şekilde kullandığını ortaya koymaya çalıştık.

Genel hatlarıyla onun düşünce ve anlayışını, bu konudaki metodunu ve yaklaşımlarını karşılaştırma metodunu kullanarak diğer tefsir ve müfessirlerden ayırdeden boyutuyla ortaya koymaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

**ŞEYHÜLİSLAMLİK KURUMU VE MUSA KÂZİM EFENDİ’NİN (1858–1920)
HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ VE İSLAM DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ**

1. ŞEYHÜLİSLAMLIK KURUMU VE OSMANLI DEVLET GELENEĞİNDEKİ YERİ

Osmanlı İmparatorluğu devlet geleneğinde şeyhülislâm, ilmiye sınıfının başında bulunan zâtın ünvanıdır. Bu tabir Osmanlılar tarafından meydana getirilmiş değildir. Şeyhülislam ünvanı hicrî dördüncü (m.10) asırda ta'zim lâfzı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu manada tahrû'l-İslâm, rûknü'l-İslâm, şemsü'l-İslâm, hüccetü'l-İslâm gibi lâfızlar da kullanılmıştır.¹

Osmanlılardan önce İslâm devletlerinde şeyhülislâm ünvanı almış bazı mümtaz şahsiyetler varsa da bunlar, Osmanlılarda olduğu gibi ilmiye sınıfının en yüksek resmî makamını ihraz etmiş kişiler demek olmayıp, ulemanın merci'i de değillerdi. Fakat Ehl-i Sünnet üzere fetva vermek, şer'i meseleleri halletmek selâhiyetine haiz olan ve mesleğinde imam addedilen Semerkandlı Ali b. Mehmet Espicâî (535/1140) ve sair bazı büyük mütehasıs alimlere hatta tasavvuf erbabından "Pir-i Herat" denilen Ebu Abdullah Ensârî (481-1088)'ye şeyhülislâm ünvanı verilmiştir.² Başka bir görüşe göre de şeyhülislâm kelimesi ilk kez Horasan da kullanılmıştır.³

Osmanlılarda şeyhülislâm ünvanının ilk zamanlarda hangi tarihlerde kullanılmış olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Tarihçi İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu konuda şöyle demektedir:

"Fatih Sultan Mehmet (886–1481)'in tedvin ettirdiği kanunname de, şeyhülislâm ve müftî diye iki ünvanla da zikredilen zat, ulemanın reisi olarak kaydedilmekte ve daha sonra tarihi vesikalarda hem müftü, hem de şeyhülislâm ünvanları görülmektedir".⁴

¹ Mehmet Zeki PAKALIN: Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, (İstanbul: M.E.B. Basımevi, 1971), III/347.

² İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, (Ankara: T.T.K. Basımevi, 1988), 174.

³ Abdülkadir ALTUNSU: Osmanlı Şeyhülislamları, (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 13.

⁴ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI: a.g.e., 175.

Genellikle ilk şeyhülislam olarak II. Murad (855-1451) devrindeki Mehmet Şemsettin Fenârî (834-1431)'den bahsedilir.⁵ Müftülük makamının ondan önce de mevcut olduğu söylenirse de, baş müftülük makamının daha sonra teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.⁶

En uzun şeyhülisamlık süresi Kanûni (974/1566) ve Sarı Selim (982/1574) zamanlarının ünlü şeyhülislamı Ebu's-Suud Efendi (982/1574)'ye aittir. Ebu's-Suud Efendi tam olarak 28 yıl 11 ay bu görevi sürdürmüştür. En kısa süre ise Memik-Zâde Mustafa Efendi (1068/1657)'nindir. 13 saat kadar sürmüştür.⁷

Osmanlı devlet geleneğinde şeyhülislamın en önemli görevi fetva vermektir. Örfî hukukun temelini teşkil eden ictihâdî konularda kamu yararına uygun olan görüşün tercihi ve padişaha arz edilmesi yetkisi şeyhülislâmlara aittir.⁸ Şeyhülislâmlar, yasaların ve fermanların çıkmasında sultanların baş ve birincil danışmanlarıydı. Çoğu zaman padişah şeyhülislâmın olurluğunu alarak ferman yayınlıyordu.⁹

Şeyhülisamlığın etkinliği Osmanlı devletinin genel durumuna paralellik göstermiştir. Devletin kuruluş, yükseliş, gerileme ve yıkılış dönemlerinde aynı role ve etkinliğe sahip olmamış, devirlere göre farklılık göstermiştir. Sözelimi imparatorluğun Ebu's-Suud gibi büyük âlimleri döneminde bu kurum, altın çağını yaşamıştır.¹⁰

İsmail Hami Danişmend, şeyhülisamlık kurumu ve bu görevi ifa eden âlimlerin durumu ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır:

⁵ İsmail Hami DANIŞMEND: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), I-V, V/109; İlmiye Salnamesi: (İstanbul: Matbaa-i Amire, 334/1915), 322.

⁶ İsmail Hami DANIŞMEND: a.g.e., V/109.

⁷ Abdülkâdir ALTUNSU: a.g.e., 12.

⁸ Ahmet AKGÜNDÜZ: Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri, (İstanbul, 1990), I/1225.

⁹ Raphacele LEWİS: Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat, Çev. Mefkure PORAY, (İstanbul, 1973), 23.

¹⁰ Topkapı Sarayı Arşivi: Kayıt No: 132.

“Koçi Bey’in izahına göre ilmî eserleri ve temiz şahsiyetleriyle efkârı umumiyein hürmet ve emniyetini kazanarak o büyük ve sağlam mevkie çıkan bu çok kıymetli ve yüksek seciyeli âlimler, en heybetli padişahlar üzerinde bile nûfuz ve tesir sahibi oldukları için icabında onlara bile doğru yolu göstermekten ve sert sözler söylemekten çekinmemişlerdir. Hattâ içlerinde Şemseddin Ferânî gibi mahkemede Yıldırım Beyâzıd (893/1488)’ın şahitliğini reddeden, Molla Gürânî (893/1488) gibi Sultan Fatih’i acı sözlerle yüzüne karşı tenkit edip durmaktan çekinmeyen ve Zenbilli Ali Efendi (932/1525) gibi II. Beyazıd (918/1512)’ın bir mülâkât talebini reddeden, Yavuz Sultan Selim’le (927/1520) şiddetli bir münakaşadan sonra selâm bile vermeyerek çekip giden ve o müthiş padişahın bazı müfrit icraatına şiddetli itirazlarıyla mani olan hak ve adalet kahramanları bile yetişmiştir.”¹¹

Osmanlı İmparatorluğu devlet geleneğinde şeyhülislamlar resmi protokole dâhildir. Hatta onsekizinci yüzyıldan sonra etkinlikleri daha da artmış ve devletin savaş ve barış kararları için, şeyhülislamdan fetva alınmaya başlanmıştır.¹²

Şeyhülislâmlar padişahın yaptığı atama ile göreve başlar, görevden ayrılışları ise ya azil ya çekilme (istifa) ya da ölüm ile olurdu.¹³

Şeyhülislâmlık kurumu Osmanlı Devleti’nin çöküşü ve yıkılışı ile birlikte tarihe karışmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ankara’da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1922’de Osmanlı Saltanatını aldığı bir kararla ortadan kaldırınca, şeyhülislâmlık makamı da saltanatla birlikte tarihe karışmış oldu.¹⁴

2. MUSA KAZIM EFENDİ’NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

¹¹ İsmail Hami DANIŞMEND: a.g.e., V/109.

¹² Fındıklı Mehmet HALİFE: Silahdar Tarihi, (İstanbul, 1928), 757.

¹³ Fındıklı Mehmet HALİFE: a.g.e., 757.

¹⁴ Abdülkadir ALTUNSU: a.g.e., 14; Osman ZÜMRÜT: İslam Tarihinde Fetva Kurumu ve Fonksiyonu, (Samsun: Aksiseda Matbaası, 1992), 164.

2.1. Musa Kâzım Efendi'nin Doğumu ve Eğitimi

Erzurum'un Tortum İlçesinde milâdî 1858 (H.1275) yılında doğan Musa Kazım Efendi, Erzurumlu İbrahim Efendi'nin oğludur. İlk okuma ve eğitim işine memleketi olan Tortum'da çocuk yaşlarda iken Osmanlı eğitim sisteminin genel yapısından mülhem olarak “elif-ba”dan başladı. Daha sonra Nakşibendi şeyhi Mehmet Efendi'ye mülâki oldu. Daha sonra, Balıkesir'de yaşayan dedesi Nureddin Efendi'nin yanına gönderildi ve eğitimine burada devam etti.

İslam bilimlerine ilk adımı Balıkesir'de attı. Şerh-i Akaid'e kadar Balıkesir âlimlerinden Selahaddin Ali eş-Şuûrî Efendi ve Lütî Efendi'lerden ve öteki âlimlerden dersler aldı.

Balıkesir'den sonra İstanbul'a geçen Musa Kâzım, burada önce Kazasker Eşref Efendi'nin derslerine devam etti. Ayrıca Hoca Şakir Efendi'nin Şerh-i Akaid'e dair dersleri üzerinde sıfat konusundan başlayarak öğrenimini devam ettirdi. Bu eğitim sürecinin sonunda 1888 (H.1306) yılında Ulûm-i âliye ve âliyyeden icazet aldı. Aynı yıl açılan Ruûs imtihanında başarı gösterdi. Bu başarı sonucunda müderris oldu ve yine aynı yıl Fatih Camii'nde ders vermeye başladı.¹⁵

Cami dersleriyle İslâmî ilimleri yaymaya başladı, bir başka deyişle bu ilimleri okutmaya başladı. Bir tür rehberlik olan “nussah”lık yani nasihat verme derecesini ikmal ederek, başkalarına icazet verecek duruma geldi.

2.2. İlmî Kişiliği ve İdarî Hizmetleri

Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, hocalığı sırasında ünlü edebiyatçılardan Muallim Nâcî'ye (1883), usûl-i fıkıhtan Molla Hüsrev'in

¹⁵ İlmiye Salnâmesi: 626; Abdülkâdir ALTUNSU: a.g.e., 233; İsmail KARA: Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, (İstanbul: Risale Yay., 1986), 47; Şahin KESKİN: Son Osmanlı Şeyhülislâmlarından Musa Kâzım Efendi (Yaşamı, Görüşleri ve Etkisi), (Samsun, 1993), (Ondokuz Mayıs Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 51-52.

Mir'ât'ını okuttu. Ahmet Mithat Efendi'ye de tefsir dersleri verdi. Tezimizde metodunu incelediğimiz tefsiri yani Safvet'ül-Beyân adlı eseri, Ahmet Mithat Efendi'nin bu derslerdeki takrirleri kaydetmesiyle oluşmuştur.

Musa Kâzım Efendi tefsirinde En'am Sûresine kadar takrir verdikten sonra Ahmet Mithat Efendi'ye takrirlerini yazdırarak ve onun yardımcı olacağını düşünerek, Türkçe bir tefsir-i şerif hazırlamak istemiş ve buna başlamışsa da bu eser bazı engellerden ötürü tamamlanamamış ve ancak Bakara Sûresi 73. ayetine kadar olan kısmı basılabilmıştır.

Musa Kâzım 1896 (H.1313) yılında ise, İstanbul ruûs-i hûmayununa (hûmayun reisliği) nâil oldu. 1900 (H.1318) yılında Mekteb-i Kudât Mecelle muallimliğine atandı. 1908 yılına değin bu görevini sürdürdü. Daha sonra, Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi (Galatasaray Lisesi) akâid muallimliğine ve arkasından Dârû'l-Fünûn (Üniversite) ve Dârû'l-Muallimîn (Yüksek Öğretmen Okulu) hocalıklarına atanarak, aynı anda dört ayrı yerde görev yaptı. Ayrıca Mektebi Hukuk'ta Muhâkemât-ı Hukûkiye, Dârû'l-Hilafet'il-Aliyye Merdesesine bağlı Medresetü'l-Mütehassısîn'in tâli kısmında usûl-i fıkıh müderrisliği yaptı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Maârif Nezâretinde kurulan Meclis-i Kebir-i İlmî üyeliğine, Hey'et-i A'yân'ın teşkili sırasında da Meclis-i A'yân a'zâlığına tayin edildi. Bu sıralarda İttihat ve Terâkki Cemiyeti'ne girdi.¹⁶

2.3. Şeyhûlislam Oluşu

1910 tarihinde Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinin yönetiminde Şeyhûlislam Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi meşihat makamından çekildi. Bunun Üzerine Musa Kâzım Efendi, Şeyhûlislamlığa naklen atandı. 29 Eylül 1911(5 Şevval 1329) tarihinde hükümetle birlikte istifa ederek görevinden ayrıldı. Bu birinci meşihatı tam olarak 1 yıl 2 ay 18 gün sürmüştür.

¹⁶ İlmiye Salnamesi: 626; Ferhat KOCA: Şeyhûlislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları, (İstanbul: Rağbet Yay., 2002), 29-30; Abdülkadir ALTUNSU: a.g.e., 233-234; İsmail KARA: a.g.e., 47; Sadık ALBAYRAK: Son Devir Osmanlı Uleması, (İstanbul, 1981), V/157-158.

Sadrazam Said Paşa'nın sekizinci sadârete geçişinde 30 Eylül 1911 (6 Şevval 1329) tarihinde yine kabineye Şeyhülislam olarak girdi. Üç ay sonra 30 Aralık 1911 (9 Muharrem 1330) tarihinde yine hükümetle birlikte görevinden çekildi.

Musa Kâzım Efendi, iki meşihatından sonra, 8 Mayıs 1916 (5 Recep 1334) tarihinde kurulan Sadrazam Said Halim Paşa kabînesinde üçüncü kez şeyhülislam oldu ve 3 Şubat 1917 (10 Rebîulâhîr 1335) tarihinde hükümetle beraber bu görevinden ayrıldı. Bu üçüncü meşîhatı ise 8 ay, 26 gün sürdü.

Talât Paşa'nın 4 Şubat 1917 (11 Rebîulâhîr 1335) tarihinde kurduğu kabineye Hayri Efendi'nin teklifi kabul etmemesi üzerine yine Şeyhülislam oldu. Ayrıca bu görevinin yanında Evkâf-ı Hûmâyûn Nezâreti Vekilliği vazifesini de üstlendi. 8 Ekim 1918 (2 Muharrem 1337) tarihinde İttihat ve Terakki Fırkası'nın hükümetten çekilmesiyle Şeyhülislamlık makamından ayrıldı. Onun bu dördüncü meşîhatı ise 1 yıl, 8 ay, 2 gün sürdü.

Musa Kâzım Efendi, dört defa gidip geldiği meşihat makamında toplam olarak 5 yıl, 1 ay, 4 gün şeyhülislamlık yapmıştır.

Şeyhülislamlık görevinden ayrıldığı dönemlerde Medresetü'l-Kudât, Süleymaniye Medresesi ve Medresetü'l-Vâizîn muallimliklerinde bulunan Musa Kâzım Efendi, bütün bu görevlerinden dolayı Musarra Mecîdî nişanı ve altın Liyâkat Madalyası ile ödüllendirilmiştir.¹⁷

“Musa Kâzım Efendi'nin, Şeyhülislamlığı döneminde yaptığı en önemli işlerden biri, 18 Rebîulâhîr 1332/ 3 Mart 1330 (16 Mart 1914) tarihinde şeyhülislam olup 3 Recep 1334 (6 Mayıs 1916) tarihinde görevden ayrılan Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin (ö.1338/1922), İstanbul Medreselerini “Darûl-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi” adı altında birleştirerek

¹⁷ İlmiye Salnamesi: 627; Ferhat KOCA: a.g.e., 30-31; Osman KESKİOĞLU: Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri, (Ankara,1989), 130; Abdülkadir ALTUNSU: a.g.e., 234-235; Sadık ALBAYRAK: a.g.e., V/157-158; Şahin KESKİN: a.g.e., 53-54; İsmail Hami DANIŞMEND: a.g.e., V/160.

giriştiği, medreselerin ıslâhı gayret ve çalışmalarını devam ettirmiş olmasıdır. Musa Kazım Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde yayımlanan 10 Cemâziyelâhir, 1335/2 Nisan 1333 tarihli Medâris-i İlmiyye Hakkında Kanunla, Şeyhülislam Hayri Efendi'nin kurduğu medrese sisteminin sınıf düzeni ve öğrenci kabul şartlarında değişiklikler yapılmış, eğitim devrelerinin isimleri Fâtih Sultan Mehmet dönemindeki medrese sisteminde kullanılan adlara geri çevrilmiş, ancak medreselerin altında toplandığı, "Dârü'l-Hilâfeti'l- Aliyye Medresesi" genel ismi muhafaza edilmiştir. Bu kanun ile getirilen bazı kavram ve isimlendirmelerde birtakım eskiye dönüş alâmetleri var ise de sözkonusu kanun sayesinde, Osmanlı Medrese sisteminde önemli bazı değişiklikler yapılmıştır. Mesela, önceki nizamnamede medreselerin orta ve lise kısımları dörder sene iken, Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun ile orta, lise ve âli (yüksek) kısım üçer seneye indirilmiştir. Herhangi bir derecedeki hocanın alabileceği maaşın en alt ve en üst sınırları belirlenmiştir. Taşra medreseleri de Meşihat'ın emrine verilerek, burada gerekli iyileşmelerin yapılabilmesine imkân sağlanmıştır. Medrese öğrencileri, sadece vakıfların gelir ve yardımlarıyla yaşamak zorunluluğundan kurtarılarak Mâlîye'den 150'şer kuruş kaynak sağlanmıştır. Bunun sonucu olarak 1333 (1917) senesi ilmiye bütçesine 1.400.000. kuruş ilave yapılmıştır.¹⁸ Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi, medreselerin ıslahıyla ilgili yukarıdaki kanunla da yetinmeyerek, onun neşrinden yaklaşık 6 ay sonra, 16 Zilhicce 1335 ve 4 Teşrinievvel 1333 (17 Ekim 1917) tarihli, "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliye Medresesiyle Taşra Medarisi Hakkında Nizamnâme"nin yayımlanmasını da sağlamıştır. Bu nizamnamede merkez ve taşrada bulunan bütün medreselerin eğitim ve öğretim sisteminde birlik ve bütünlüğe doğru gidildiği ve bu durumun halk ve idareciler tarafından da olumlu karşılandığı gözlenmektedir. Musa Kazım Efendi'nin şeyhülislamlığı sırasında yaptığı önemli hizmetlerden bir diğeri ise, yaşadığı dönemde ortaya çıkan bazı çağdaş dîni problemlerin halledilmesi ve İslam dinine yapılan çeşitli saldırıların cevaplandırılabilmesi için 12 Ağustos 1918 tarihinde, şeyhülislamlık merkezinde Dârü'l- Hikmeti'l-İslâmiyye adıyla

¹⁸ Ceride-i İlmiye, III/31 (Cemâziyelûlâ; 1335), 876.

bilimsel-akademik bir kurul (enstitü) oluşturması ve bu teşkilatın bir benzerinin bütön Osmanlı ülkesine bağlı taşra müftölüklerinde de kurulması için çalışmasıdır.”¹⁹

2.4. Mutasavvıf Kişiliği

Musa Kâzım Efendi yalnızca fıkıhçı ve hukukî kişiliğe sahip bir insan değil, aynı zamanda gönöl ehli ve tasavvufa yakın ilgi duymuş bir şahsiyettir. O, kendisine izafe edilen ve hakkında çıkarılan masonluk ve farmasonluk hakkındaki iddialara cevaben yazdığı beyannâmesinde tasavvufla olan ilişkisini şöyle açıklamıştır:

“Hususî ahvâlimden bahsetmek, meslek ve meşrebime dâir izahât vermek, dünyada hoşlanmadığım ahvâlden ise de hâiz olduğum makâmın ulviyeti itibariyle, bana vuku bulan taarruzlara karşı sükûtu ihtiyâr eylemek maslahata muvâfık olamayacağından, bu babda hülâsaten beyânı hâle mecburiyet hâsıl oldu. Bu âciz tahminen on iki yaşımda olduğum halde, tarikat-ı aliye-i ilmiyeye sâlik oldum. Allah’ın inâyetiyle o zamandan bu âna gelinceye kadar bütön ahvâl ve ef’âlimi o meslek-i âlînin mukteziyâtına tevfiķ etmeğe gücüm yettiği kadar çalıştım. Uzun senelerden beri dış temizliğe itinâda berdavam olduğum gibi, sâliki bulunduğum Nakşibendî tarikatının bu abd-i âcize bahşetmiş olduğu manevi feyizler sayesinde hâsıl eylediğim kalb temizliği ve ruh safiyetini, beşer kederlerinden muhafazaya dikkat eylemekteyim. Allah’ın inâyetiyle gerekli ilimleri hakkıyla tahsil ve bu bilgileri camii şeriflerle, yüksek ve orta mekteplerde talim ettiğim gibi, tefsir ve tasavvuf ilimleriyle çok uğraşarak bu sayede Kur’an-ı Kerim’in on cüzüne ait olan ve henüz basılmamış olan takriben üç bin sayfalık bir tefsir-i şerif de vücuda getirdim. Dini gerçeklere ait bir hayli tasavvufî eserler tedris ve tercümesine de muvaffak olarak, bu sebeple lehü'l-hamd ve'l-minne nice dini inceliklere ve Kur’an’ın esrarına kesb-i vukufı, İslamiyetin üstünde veya ona eşit hiçbir meslek, hiçbir mezhep bulunmak ihtimali olmadığına, şühud

¹⁹ Ceride-i İlmiye, IV/36 (şaban; 1336), 1057-1058.

derecesinde vicdani kanaat hâsıl ettim. Bununla bihakkın iftihar etmekteyim.”²⁰

Musa Kâzım Efendi kendisinin de ifade ettiği gibi, küçük yaşlarda girdiği Nakşibendi tarikâtına bağlılığını hayatı boyunca sürdürmüş ve bu alanda önemli tercümelemler yapmıştır. O tasavvufu kalb temizliği ve ruh safiyetini temin eden bir araç olarak görmüş ve tasavvufun yanı sıra İslam felsefesi ve kelâma da büyük bir ilgi duymuştur. Bu özelliğinden, onun bir taraftan tasavvufla batînî ve îrfânî yönünü geliştirirken, diğer taraftan da felsefî ve kelâmî tartışmalarla akılcı bir yöneliş içinde bulunduğunu görüyoruz.

Musa Kâzım Efendi’nin zamanında kurumlaşmış iki ayrı tasavvuf ekolü vardı: Biri Cem’iyet-i Sufiye, diğeri de Cem’iyet-i Sufiyye-i İttihâdiyye idi. Bunlardan 1911 (H.1327) tarihinde faaliyete geçen Cem’iyet-i Sufiye’nin reisi şeyhülislam M.Kazım Efendi idi. Bu cemiyetin yayın organı ise, Mart 1911 tarihinde haftalık olarak yayımlanmaya başlayan Tasavvuf mecmuasıydı. Rakip teşkilat olan Cem’iyet-i Sufiyye-i İttihâdiyye’nin reisi ise, Bektâşî şeyhlerinden Hacı Beyzâde Muhtar Bey idi. Bu cemiyetin yayın organı ise Muhibbân adlı dergi idi.²¹

2.5. Masonluk ve Farmasonlukla İtham Edilmesi

Musa Kâzım Efendi’ye yapılan en büyük ithamlardan biri, onun mason ve farmason olduğuna dair iddiadır.²² O bu iddiaları 14 Kasım 1911 tarihinde yayımlanan bir beyannâme ile şiddetle reddetmiştir.²³ Beyannâmede, kendisi

²⁰ Yakın Tarihimiz, sy. 3 (İstanbul; 15 Mart 1962), 94.

²¹ Ferhat KOCA: a.g.e., 49-50; Cem’iyyet-i Sufiyye ve Cem’iyyet-i Sufiyye-i İttihâdiyye hakkında bkz. Osman ERGİN: Türkiye Maarif Tarihi, (İstanbul, 1939), I-II, 295-300; Mustafa KARA: “Cumhuriyet Öncesi Tasavvufî Yayın Organları ve Cemiyetler”, Fikir ve Sanatta Hareket, sy. 8, (İstanbul, 1979), 16-22.

²² İsmail Hami DANIŞMEND: a.g.e., V/160, (İsmail Hami Danişmend bu eserinde Musa Kâzım Efendi’nin farmason olduğu halde şeyhülislam olmasının birçok dedikodu ve şikayete sebep olduğunu İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ise onu yıllarca meşihat makamında tutmaktan çekinmediğini ifade etmektedir.)

²³ Ahmet REFİK: Osmanlı Şeyhülislamı, İlmîye Salnamesi, (İstanbul, 1334), 223.

hakkında hücumlara karşı cevap vermenin zorunlu hale geldiğini ifade ederek şöyle demiştir:

“Binâenaleyh, İslam dinine muhalif olup bana isnat olunan bir mezhep veya mesleği kemâl-i şiddetle reddeder ve memleketin selâmeti ve diyânetin sıyâneti nâmına, bu gibi aldatmalara asla ehemmiyet vermemelerini ve o gibi bâtılları bütün kalbleriyle, lisanlarıyla reddetmelerini bütün İslam ümmetine tavsiye eyler ve bu beyannâmeyi neşirden maksat, mevkii muhafaza olmayıp, hem bütün halkı düçâr oldukları yanlış düşünceden, hem de gerek bu âcizlerin yerine gelecek zâta ve gerek sâir mevki-i iktidarda bulunacak devlet büyüklerine isnat olunacak bu gibi merdut ve menfur sözlere aslâ kulak asılmamasının kat’i sûretde lûzumunu, çünkü selamet-i din ve dünyanın ancak bu noktada bulunduğunu halisane ihtâr eylerim. “²⁴

Ferhat Koca, eserinde bu iddiaların onun siyasi rakipleri tarafından yapılmış bir iftira olduğunu ve bunun, bütün vakıfları bir genel müdürlük altında toplayarak şeyhülislamlığa bağlama projesinden kaynaklandığını ve muhtemelen de bu projeden zarar gören insanların böyle bir iftiraya başvurduğunu beyan etmiştir.²⁵ Biz Ferhat Koca’nın bu görüşüne katılıyor ve Musa Kâzım Efendi gibi vatani, millet ve dini için çalışan insanların böyle ithamların aksine, saygı ve hürmetle anılması gerektiğini düşünüyoruz.

2.6. İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne Girmesi

Padişah Sultan Vahdettin’in emri ile devleti I. Cihan Harbine sokup memleketi perişan eden İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları hakkında savaş bittikten sonra 21 Mart 1919 tarihinde “Divan-ı Harb-i Örfi” kurulmuştur. Bu cemiyetin elebaşları muhakeme edilmiş ve bu arada meselelere dahil olduğu ve bu teşkilâta azâ olduğundan dolayı Musa Kâzım Efendi de

²⁴ Yakın Tarihimiz, sy. 3 (İstanbul; 15 Mart 1962), 94.

²⁵ Ferhat KOCA: a.g.e., 53.

muhakeme edilmiştir.²⁶ Sadık Albayrak, “Türkiye’de Din Kavgası” isimli eserinde Divân-ı Harb-i Örfi Muhakemat-ı Zabıt Ceridesini kaynak göstererek Musa Kâzım Efendi’nin muhakemesine yer vermiştir. Bu mahkemede Musa Kâzım Efendi cemiyete intisabını şöyle anlatmaktadır:

“Efendim, cemiyete intisabım Meşrutiyet’in ilanından sonradır. Cemiyetin bir ilmiye şubesi vardı. O vakit ben de ilmiye şubesinde bulunuyordum. İlmiye şubesindeki birkaç kişi ile meşrutiyetin faydalarından, şeriata olan uygunluğundan bahsediyorduk. Meşrutiyet meşrudur, şariatımız emretmiştir, nehyetmemiştir. Meşrutiyet meşveret usulü demektir. Meşrutiyet usulü âyet ve hadislerde şöyle zikrolunmuştur, böyle buyrulmuştur, diye anlattık durduk. Hürriyetin manası budur, uhuvvetin manası budur, işte adalet şuna derler, buna derler. Müsâvaat buna derler. Müsâvaat şuralardadır ve bunlar birçok kayıt ile mukayyettir. Bunu halka anlatmak istiyorduk. Yani Avrupa’nın meşrutiyetini aynen tatbik etmesinler, diye uğraştık. Maksudımız şariat dairesinde memleketimizde müşterek bir usûl kurulması idi. Bilhassa bendeniz, partilerin aleyhinde çok bulundum ve İslam’da parti olmaz dedim. İslam bir fırkadır. Partilerden ise husumet doğuyor. Binaenaleyh fırka olmaz, diye bendeniz çok bağırdım. Sonra bana; canım bir yerde meşrutiyet oldu mu mutlaka fırkalar olacaktır, dediler. Ben de böyle meşrutiyete aklım ermedi ve ermiyor, dedim. Ve ondan sonra, doğrusu o kadar çalışmadım. Sonra böyle Avrupa’nın meşrutiyetini aynen tatbike kalkışınca niza’ ve nifak saha buldu. Bunu tabî ben isteyemezdim. Bu ne mesleğime ne makamıma ne de şahsıma yakışmazdı. Binaenaleyh, artık o işlerden vazgeçtim. Kendim, kendi halimde uğraşmaya başladım. Fakat fırka bizi böyle ara sıra makama getirdi. Gelmeyeydin, mukadder suali teveccüh eder. Hizmet eyleyeyim diye geldim. Çalıştım, zannediyorum ki, hizmet de eyledim. Ben meşrutiyet usulünü şer’i şerife muvâfık bir surette tatbike çalıştım, buna delilimiz vardır ve araştırabilirsiniz. Ben hiçbir zaman muvâfık, muhâlif meselesini mevzû-i bahs etmedim. Falan muvâfıktır, falan muhâliftir, sözünü kat’iyyen söylemedim. Fetvahâne’de İttihat ve Terakki’ye mensup beş altı kişi yahut sekiz kişi var.

²⁶ Sadık ALBAYRAK: Türkiye’de Din Kavgası, (İstanbul, 1973), 98.

Üst tarafı seksen kişiye yakındır ki, hepsi muhâliftir. Ben hiçbir tanesini azletmedim. Madem ki, sizin İttihat ve Terakki'ye intisabınız yok, buradan defolun, diye hiçbirini kovmadım ve hepsi hakkında şâyân-ı muâmele ettim ve hepsini layık olduğu mertebeye ulaştırdım.”²⁷

Musa Kâzım Efendi, ikinci mahkemenin ikinci celsesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden çekilmemesinin nedenini şöyle anlatıyor:

“İttihat ve Terakki'ye isnad olunan fenalıkları yine İttihat ve Terakki iktidar mevkiinden çekildikten sonra işittim. İttihat ve Terakki iktidar mevkiinde iken kendisine isnad edildiğini ne işittim, ne gördüm. Paşa Hazretleri! Ben dinî ve ilmî bir adamım ve şimdiye kadar ahlâkıma zerre kadar halel getirmedi. Beni tanıyanlar bunu bilirler. Ben bir heyette bulunayım da ve o heyet fenalık yapsın da, ben orada kalayım. Bu benim için muhaldir. Eğer ben böyle bir şeyi hissetmiş olsaydım, derhal o zaman çıkardım. Ve yüz bin kere lanet okuyarak çıkardım. Bunu vicdanen söylüyorum. Buna inanın.”²⁸

Musa Kâzım Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyetine nasıl seçildiğini ve bu cemiyetle ilişkilerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Sizi niçin seçmişler? dersiniz, arkadaşlar bilirler. Ben orada bulunmadım. Ben kongreye falan gitmem. Yalnız, başında giderdim. Beyannâme okunurdu. O beyannâmede ne var diye dinlemeye giderdik. Ondan sonra bir daha gitmezdim. (1332-1916) senesindeki kongreye hiç gitmedim. Lüzumu yok. Orada benim işim yok. Niçin gideyim? İntihab etmişler intihabdan ne çıkar. Siyasi bir fırkaya biz de vaktiyle dâhil olmuşuz. Kim bilir ne düşünüyorlar? Bize hüsn-i zan ediyorlar. Bize haber geliyor. Sizi intihab ettik, diyorlar. Pekâlâ, diyoruz. Fakat arzettiğim gibi, o intihab edildiğim mecliste fenâ bir şey yapılacağını hissedersen, görürsem, azıcık anlarsam, ben onu elbette terk ederim. Fakat öyle bir şey hissetmedim. Hiçbir şey görmedim. Paşa Hazretleri! Allah buna şâhiddir. Bunun aksini ispat

²⁷ Sadık ALBAYRAK: a.g.e., 100-103.

²⁸ Sadık ALBAYRAK: a.g.e., 108.

ederlerse, evet orada böyle şeyler vaki olmuş, sen de orada imişsin, bulunmuşsun, görmüşsün, diye deliller gösterirlerse, bundan dolayı terettüb eden cezaya elbette ben razı olurum. Fakat ne öyle bir şey vâki' olmuştur ve ne de ben öyle bir şey hissetmişimdir. Ben hissettiğim halde de bulunmuş muyum? Hâşâ, ben böyle bir şeyi kabul etmem. Böyle şey olmaz.”²⁹

Musa Kâzım Efendinin anlattığı bu olaylardan, onun İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde siyasi bir aktör gibi görev yapmadığı anlaşılmaktadır. O hürriyet, adalet, eşitlik ve meşverete dayalı bir meşrutiyet iradesini savunmuş ve hiçbir zaman tarafgirlik içerisinde bulunmamıştır ve onun bütün meşguliyeti dinî, ilmî ve millî olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sonunda yapılan Mondros Mütârekesi döneminde Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından, 7 Cemaziyelâhir (10 Mart 1919) tarihinde eski sadrazamlardan Said Halim Paşa ve diğer İttihat ve Terakki cemiyeti liderleriyle birlikte Musa Kazım Efendi de tutuklanarak Bekirağa bölüğüne hapsedilmiştir.³⁰ Sanıkların Divan-ı Harb-i Örfî'deki yargılanmaları 5 Temmuz 1335 (18 Temmuz 1919) tarihinde sona ermiş ve adı geçen olağanüstü mahkeme Musa Kazım Efendi hakkında şu kararları almıştır:

“Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Ayân Meclisi'nde şer'i mahkemelerin Adliye Nezaretine nakli müzareke olunduğu sırada irad olunan suale cevaben: “Benim reyimi sormayınız. Bunu fırka böyle istiyor. Böyle olacak” demiş olması ve mahkeme esnasında mezkur durumu da açıklayıp tasdik eylemesi de fırkanın devlet işlerine müdâhalesini gösterdiği (âşikardır). Mezkûr Umumî Meclis'in âzâsından Musa Kâzım Efendi'nin her ne kadar müdafaa vekili ve savcının beyânatında kemâl erbabından ve ilmiye ricalinden olmaları, mümtaz vasıfları hasebiyle zikrolunan cinayetlere iştirakleri tasavvur edilemeyeceği beyan edilmişse de inkilâbın başından beri mezkûr cemiyetin mühim ve nûfuz sahibi erkânından bulunması, müdde-i

²⁹ Sadık ALBAYRAK: a.g.e., 110.

³⁰ İsmail Hami DANIŞMEND: a.g.e., IV/457.

umûmi ve mûdafaa vekili gibi yüksek tahsil görmüş zevâtı bile hüsn-i zanna mecbur ettiği halde, tahsili kâfi derecede olmayanlarla cahil halk arasında cemiyetin icraatını makbul ve meşru göstererek gidiş ve kanaatlerini değiştirmelerine mani olacak bir amil olmuş olması ve bu muhâkeme esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilmî ve dinî şubesini idare ettiğini beyan ettiği halde, muhteviyâtı şer-i şerife muğayir bulunan bazı mev'iza ve eserler hakkında irad olunan suale eserleri görmediğini beyan ederek (....) mezkûr hususların men'i için hiçbir şekilde teşebbüste bulunmadığını itiraf etmesi ve yine mahkeme esnasında İttihat ve Terakki'den çıkmayı İslamiyetten çıkmaya teşbih etmesi, rivayet edilen fazl ve kemâli ile tevfiik olunamayacak bir zihniyete mâlik olduğuna delâlet etmesi şiddetli sebeplerden bile sayılabilir ise de verilen cevaplardan ve yapılan tahkikatlardan müşarunileyhin cemiyetin ilmiye şubesi ile fazlaca meşgul olmasından dolayı, bahs olunan cinayetlerin aslî mürettibleri arasında bulunmayıp fer'an müdahale sahibi görülmüş olmakla o şekilde suçluluğuna, suçun sûbutunda ittifak ve vasfında üçte iki ekseriyetin rey-i ile (...) Musa Kazım Efendi'nin on beş sene müddetle küreğe konulmasına... karar verilmiştir.”³¹

Sultan Vahdettin, Mahkemenin bu kararını çok ağır bulmuş ve aynı kararla kürek cezasını sürgüne çevirerek, Musa Kâzım Efendi'yi Edirne'ye sürgüne göndermiştir.³²

2.7. Vefatı

Sürgün bulunduğu Edirne'de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat eden Musa Kâzım Efendi, Edirne Muradiye Camii bahçesinde mihrap önüne gömülmüştür. Mezar taşı iyi işlenmemiş ufak bir taştan ibarettir. Mezar taşı kitabesinde: “İngilizler tarafından mazlûmen Edirne'ye sürülen ve burada

³¹ Sadık ALBAYRAK: a.g.e., 120-121.

³² Sadık ALBAYRAK: Türkiye'de Din Kavgası, 121; Sadık ALBAYRAK: Son Devrin Osmanlı Uleması, IV/157; Abdülkadir ALTUNSU: a.g.e., 236.

vefat eden şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin kabridir. Ruhuna Fatiha. 10 Kânun-i Sanî 1920" yazısı bulunmaktadır.³³

3. ESERLERİ

Musa Kâzım Efendi, sahip olduğu ilmî dirayetiyle bir taraftan dersler verip, idarî görevlerini yerine getirirken; diğer taraftan da pek kıymetli eserler te'lif ve tercüme etmiştir. O'nun müfessir, fakih, mutasavvıf ve mütekellimlik gibi pek çok vasfı olduğundan eserleri de bu alanlarla ilgili olmuştur. Musa Kâzım Efendi bunların yanı sıra aktüel konulura da ilgi duymuş ve bu konularla ilgili pek çok makalesi yayımlanmıştır.

Musa Kâzım Efendi'nin eserleri şunlardır:

1-Saffetü'l-Beyan Fi Tefsiri'l-Kur'an (İstanbul 1325, Matbaa-i Âmire l.c. 408 s.)

Musa Kâzım Efendi'nin Ahmet Mithat Efendi'ye tefsir dersleri vermesi ve Ahmet Mithat Efendi'nin de bu derslerdeki takrirleri kaydetmesiyle Saffetü'l-Beyan adlı eser ortaya çıkmıştır. Musa Kâzım Efendi En'am Sûresine kadar takrir verdikten sonra Ahmet Mithat Efendi'ye takrirleri yazdırarak ve onun yardımcı olacağını düşünerek öz Türkçe bir tefsir-i şerif hazırlamak istemiş ve başlamışsa da bu eser günlük sorunların ağır basması ve bazı engellerden ötürü tamamlanamamış ve ancak Bakara Sûresi 73. ayetine kadar olan kısmı basılabilmıştır.³⁴

Tefsirin özelliklerine, tezimizin ikinci bölümünde ayrıntısıyla yer verilecektir.

2-Sûre-i İhlas ve Alâk Tefsirleri (Danışmend 1334, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası. 16.s)

³³ Abdulkâdir ALTUNSU: a.g.e., 236.

³⁴ İlmiye Salnâmesi: 626; Abdulkadir ALTUNSU: a.g.e., 253; İsmail KARA: a.g.e., 47.

Musa Kâzım Efendi, bu eserde İhlas ve Âlak Sûrelerini kısaca tefsir etmiş ve tefsirini yazarken dayandığı görüşleri de açık olarak bildirmiştir. O İhlas Sûresini tefsir ederken şunları söylemiştir:

“Bu iki sure-i şerifin tefsiri bilcümle ricâl-i Sûfiyye ve mürşidin-i turuk-i aliyyenin meslekleri olan “vahdet-i vûcut” esasına muhtemelen olduğundan bu eserimizi mütalâa eden zevâtın ona göre muhakeme etmeleri rica olunur”³⁵

Musa Kâzım Efendi, tefsirinde hemen hemen her kelimeyi ayrı ayrı açıklamış, “tefsir ve tevil” başlıkları açarak ilgili ayeti tefsir etmiş ve surelerin sonunda da “Hûlasa-i Tefsir” başlığı altında genel bir değerlendirme yapmıştır. Onun bu tefsir tarzı, “Safvetü'l-Beyan” adlı tefsirinde kullandığı yöntemle paralellik göstermektedir.

1- Zevrâ ve Havrâ Tercümesi (Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, 1335, Şehzadebaşı-Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 62.s.)

Celâleddin ed-Devvânî'nin mebd ve mead konusundaki görüşlerini içeren Zevrâ ve Havrâ adlı eserin tercümesidir. Bir risale halinde yazılan eser önce metin halinde verilmiş sonra haşiye ile metnin açıklaması yapılmıştır. Tercümede önsöz ve sonsöz şeklinde herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

Eserin sonundaki “sihre dayanan felah bulmaz” ve bütün vakitlerde beni unutma! Ve bilcümle hayırlı davetlere (dualara) beni de dahil et!³⁶ İfadesi, ed-Devvânî'nin olduğu kadar çevirenin kendisinin de benimsediği görüş olsa gerekir.

4-İslâmda Usûl-i Meşveret ve Hürriyet (İstanbul, 1324.yy, 13.s.)

³⁵ Musa Kâzım Efendi: Sûre-i İhlas ve Âlak Tefsirleri, Dersaadet, 1334, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 2

³⁶ Celâleddin ed-DEVVÂNÎ: Zevrâ ve Havrâ, Çev. Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi, Dârü'l-Hilâfet-il-Aliyye 1335, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, 63.

Musa Kâzım Efendi, bu risalesinde İslam'da istişare, danışma ve hürriyetin yeri ve önemini belirttikten sonra eserin son kısımlarına doğru şu açıklamaya yer vermiştir:

“İşte görülüyor ki, danışma usûlü, eşitlik, hürriyet, adalet gibi insanlığın ve medeniyetin temel esaslarını teşkil eden rûkûnler, bundan binüçyüz yıl önce Allah tarafından Müslümanlara, bütün insanlara bahş olunmuş meşru bir haktır. Bu hakkı bize sırf Cenâb-ı Hak vermiştir. Hiç kimsenin bu hakkı vermiş olmak iddiasında bulunmaya yetkisi yoktur. Fakat ne yazık ki, râşid halifelerden sonra hilafet makamına gelen kişiler şahsî çıkarlarını düşündüler. Cenâb-ı Hak'ın İslâm ümmetine ve bütün insanlara verdiği bu hakları, bu hürriyeti, bu eşitliği, bu adaleti gasbettiler. Mutlak olarak, “Yöneticilere itaat farzdır” diyerek bu itâatın ne gibi şartlarla kayıtlı olduğunu kesinlikle dikkate almadılar... Allah'a hamd olsun, bugün o gibi bâtil engeller büsbütün ortadan kaldırıldığı ve bertaraf edildiğinden, Padişah hazretleri o yüce kanunu artık uygulamaya koyma zamanının geldiğini anlayarak, Allah tarafından sorumluluğuna verilen mukaddes bir görevi yerine getirmeye teşebbüs ettiler. Ve bu sebeple, bütün İslâm âlemi ve insanlığı kendisine teşekkürü borçlu kıldılar.³⁷

Söz konusu risale, Külliyyât içerisinde “İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet başlığı altında yer almıştır.

5- İslâm'da Cihad (Dersaadet 1334, Matbaa-i Hayriye ve Şûrekası, 23 s.)

İslam dinini eleştirip küçük düşürmek isteyen insanlar özellikle batılılar, cihad konusunu ve bu konuya ilişkin ayetleri ele alarak İslâmın savaştan yana, saldırgan bir din olduğunu kanıtlama yoluna gitmişler ve bu amaçla birçok eserler ve makaleler yazmışlardır.

³⁷ Musa Kâzım Efendi: İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet, (İstanbul, 1324), 12-13.

Musa Kâzım Efendi hem bunlara cevap vermek, hem de batı sömürgecilerinin işgâline Müslümanların karşı koymasını sağlamak için sadece va'z ve nasihatleri yeterli görmemiş ayrıca İslâm'da Cihad isimli bir risale yazmıştır. Bu risalede, cihadın önemi ve gerekliliğini çeşitli ayetler ışığında ve müstakil bir makale bütünlüğü içerisinde anlatmıştır.³⁸

Söz konusu risale külliyat içerisinde "İslâm'da Cihad" başlığı ile yer almıştır.

6- Külliyyât-ı Şeyhülişlâm Musa Kazım (İstanbul 1336, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 329 s.)

Ferhat Koca tarafından giriş ve notlarla birlikte sadeleştirerek yayınlanan bu eserde Musa Kâzım Efendi'nin çeşitli dergilerde neşredilen makaleleri, bazı risaleleri, konferansları ve beyannâmeleri yer almaktadır.

7- el- Fetâvâ' Kâzimiye fi Islâhi'l-Fetâvâ et-Türkiye (Diyanet İşleri Bşk. Ktp. Nr.173. yazma. Vr.)

Bu eser Musa Kâzım Efendi'nin verdiği 52 fetvayı ve bunların Arapça kaynaklarını içirmektedir.

8- Tahkîk-i Vahdet-i Vûcûda Dâir Bir Risâlenin Tercümesi:

Mutasavvıflardan Muhammed Cemaleddin Nuri'nin Arapça olarak 950/1543 tarihinde yazdığı "Risâle-i Tahkik-i Vahdet'i Vûcud" adlı eserin tercümesidir. Musa Kazım Efendi bu tercümeyi 1319/1901 yılı Ramazan ayında tamamlamıştır.³⁹ Bu tercümenin çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır.⁴⁰

9- Tercûme-i Vâridât

³⁸ Musa Kâzım Efendi: İslâm'da Cihad, Dersaadet, 1333, Matbaa-i Hayriye ve Şûrekâsı, 1-23

³⁹ Vasfi Raşid SEVGİ: Osmanlı Şeyhülislamı, (İstanbul, 1970) 236-237.

⁴⁰ Bu tercümenin bazı nüshaları için bkz. İstanbul Belediye Ktp. Osman ERGİN, nr. 313, vr. 9a-26a; nr. 992, vr.1a-18b; nr.1444, vr.1b-14a; Belediye, nr.k. 433; Tercüman gazetesi Ktp., nr. 342,15 vr.; Yapı Kredi Bankası Ktp., nr. 26, vr.1a-20a.

Büyük âlimlerden meşhur fakih ve mutasavvıf şeyh Bedreddin Simâvi'nin yazdığı "Vâridât" adlı eserinin tercümesidir. 1317/1899 yılında tamamlanan tercümenin iki yazma nüshası İstanbul Süleymaniye ve İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴¹

10-Akdû'l Hâkayık

Musa Kâzım Efendi'nin kaleme aldığı Mekteb-i Sultanî'de verdiği derslerle ilgili küçük bir akâid risalesidir.⁴² Bu eser ilm-i kelamdan ihtiyacı asırla mütenâsib ve fûnûn-ı hâzıranın esrâr-ı hilkatine ait olan aksâmı ihtiva etmektedir.⁴³

11- İmam Gazâlî'nin (1111) Tehâfûtü'l-Felâsifesi ile ibn Rüşd'ün (1198) Ecvibe adlı eserleri üzerinde çalışmış⁴⁴ ve bu konudaki çalışmaları külliyyât içinde "İslâm'da Felsefe" başlığı altında yer almıştır.

Öte yandan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Hey'et-i İlmiyesi tarafından tertip edilmiş olan Mevâiz-i Diniye (İstanbul 1328, Dâru't Tıbbât-i Âmire 136.s.) adlı eserin birinci cildinde Musa Kâzım Efendi'nin "İstibdât, Hürriyet, Hakimiyet-i Milliye" (s.25-30) adlı bir makalesi bulunmaktadır.⁴⁵

Musa Kâzım Efendi'nin aktüel konularla ilgili görüşlerini en çok dile getirdiği yayın organı Sırat-ı Müstekîm mecmuası olmuştur. Bu mecmuadaki Musa Kâzım'a ait makalelerin dökümü şu şekildedir.⁴⁶

⁴¹ Musa Kâzım Efendi, Tercüme-i Vâridât, Süleymaniye Ktp.Yazma bağışlar, nr.2174,1-58 vr.İst. Bld.ktp.Bldiye nr.K.564,1-96b vr.

⁴² Abdülkâdir ALTUNSU: a.g.e., 236; İlmiye Salnamesi: 627; Sadık ALBAYRAK: Son Devir Osmanlı Uleması, IV/157-158.

⁴³ Osman Selim KOCAHANOĞLU: İttihak ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, (İstanbul: Temel Yay.,1998), 494.

⁴⁴ Abdülkâdir ALTUNSU: a.g.e., 236; İlmiye Salnamesi: 627; Sadık ALBAYRAK, Son Devir Osmanlı Uleması, IV/157-158.

⁴⁵ Ferhat KOCA: a.g.e., 44.

⁴⁶ Abdullah CEYHAN: Sırat-ı Müstekîm ve Sebilürreşad Mecmualarının Fihristi, (Ankara :DİB Yay., 1991), 141.

<u>Makalenin Adı</u>	<u>Cilt</u>	<u>Sayı</u>	<u>Ay</u>	<u>Yıl</u>	<u>Sayfa</u>
Redd-i Ebâtil	1	26	2	1324	406-408
“ “	2	33	3	1325	100-102
“ “	2	34	4	1325	118-120
Felsefe-i İslamiye:İsbat-ı Vacib	1	19	12	1324	293-294
Delil-i Sâni	1	20	12	1324	309-312
İsbat-ı Vâcib	1	21	1	1324	323-325
“ “	1	22	1	1324	340-341
“ “	1	23	1	1324	356-357
İsbat-ı Hakâik-i Eşya	1	24	1	1324	374-376
Hürriyet- Müsavat	1	1	8	1324-	1-3
Hürriyet- Tesettür	1	2	8	1324	20-22
“ “	1	3	8	1324	36-37
Hürriyet- Taaddüd-i Zevcât	1	4	9	1324	52-54
Hürriyet-i Talâk	1	5	9	1324	68-70
Hürriyet-i Nikah	1	6	9	1324	93-94
Hürriyet- Örf ve Adet	1	7	9	1324	99-101
Hürriyet- Müsâvat	1	8	10	1324	118-120
İcâz-ı Kur'an	1	7	9	1324	107-108
“ “	1	9	10	1324	135-137
Mesâlik-i İrsâd	1	10	10	1324	151-152
Adalet	1	13	11	1324	197-198
Heyet-i İctimaiyye ve Medeniyet	1	26	2	1324	405-406
Türkistan Felâket İçin	5	128	2	1326	397
Beyannâme	7	169	11	1327	197-198
Kuvvet Hazırlamak (Konuşma)	3	56	9	1325	52-53
Kuvvet Hazırlama	3	59	9	1325	99-102
(yazan Eşref Edip)					
Kütüb-i Kelamiyyenin Islahı	3	52	8	1325	403-406
“ “ “	3	53	8	1325	5-6
“ “ “	3	54	9	1325	22-23

4. İSLÂM DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

Musa Kâzım Efendi Osmanlının son döneminde yaşamıştır. Ancak O bugünün sorunlarına çözüm bulacak düzeydeki bazı görüşleriyle âdeta günümüz İslâm âlimidir. O hem bir din adamı olarak hem de ülkesini ve milletini seven bir insan olarak görev ve sorumluluğunu yerine getirme kararlılığında olan bir insandır. Yani o, sadece bir şeyhülislam veya bir İslam âlimi olarak kenara çekilmiş bir kişi değil, çağın problemlerine çözüm arayan bir aksiyon insanıdır.

Musa Kâzım Efendi'nin İslam düşüncesindeki yerini medreselerin ıslahı ve Müslümanlar arasındaki mezhep taassubunun giderilmesi için somut öneriler sunması, medeniyet ve İslamcı siyaset anlayışı çerçevesinde tespit etmeye çalışacağız.

4.1. Medrese Eğitiminin Islahı

Musa Kâzım Efendi medreselerin ıslahı konusunda ısrarla durmuş ve yabancı dil öğretiminin günah olmadığını çeşitli delillerle savunmuştur. Onun bu düşünceleri ilerici ve yenilikçi bir şeyhülislam olduğunu gösterir.

Musa Kâzım Efendi, Dâru'l-Fûnûn öğrencilerine verdiği “Medreselerde Tedrisatın Islahı” adlı konferansında şöyle der:

“Biz bu ıslahatı yapacağız. Her şeyden evvel bu ıslahatı yapmaya mecburuz. Bugün zannederim ki, yeni ilimlerden medreselere hiç olmazsa beş altı ders koymalı. Şimdiye kadar takip ettiğimiz usulden birçoklarını değiştirmeli. Mesela: Hâşiye üzerine notlar. Bir defa onları kaldırmalı. Metinler güzelce okunmalı. Fakat, lügat ve edebiyatla beraber okunmalı. O

hâşiyeler, notlar nedir? Bildiğimiz bir dilin kuralları hakkında tenkitler! Öncelikle bir defa lisanı bilmeli.”⁴⁷

Musa Kâzım Efendi, Kur'an-ı Kerim'in Arapça olarak nazil olduğunu bu yüzden Arapça'yı iyi bilmek gerektiğini, özellikle ulemânın Arapça bilmesinin zaruri olduğunu belirterek, medreselerdeki Arapça dil eğitimindeki yozlaşmayı şu şekilde dile getirmektedir:

“Arapça bir beytin mısrasını anlamak mümkün değil. Çünkü, bütün zaman münakaşalarla geçti. “İsâm şöyle dedi, Abdulgafûr böyle dedi, yok bilmem kim burada anla (fefhem)! demiş. Anlama yönü ne imiş? Hep demiş demiş. Hep “kâle, kîle” (dedi, denildi) Pekâlâ. Fakat biz ne okuyacağız? Arapça tenkitleri mi? Önce edebiyatlarını bilmeliyiz. Henüz kaidelerini öğrenmeye çalışıyoruz. Şimdi Abdulgafûr'un, İsâm'ın sırası mı? ...Henüz dil öğrenmeye başlayan bir adamın, o lisanın kaidelerinin felsefesiyle, İsâm-Abdulgâfur kavgasıyla vakit geçirmesi doğrusu hiç akla sığmaz bir şeydir”.⁴⁸

Musa Kâzım Efendi Arapça dil eğitimindeki yozlaşmalara bu şekilde dikkat çektikten sonra bu konuda nasıl bir yol takip etmek gerektiği hususunda şunları söylemektedir:

“Gerçekte, bu çok boş değil. Ancak, bu ne zaman olur? Bir defa dil bilinmeli. Sonra bunlar araştırma kitabı olmalı. Tenkit usulünü, daha doğrusu tenkit metodunu öğrenmek için birtakım felsefe düşünmüşler; bunları tertip etmişler. Maksudı bilmeli de ona göre eğitimde bulunmalı. Her şeyin sırası var, zamanı var. Fakat, maalesef biz bu sırayı bu zamanı bilmiyoruz. İşte, onun için Arapça bilmiyoruz. Bir beyit gelir, şaşıp kalırsınız. Ne Abdûlgafur'dan imdat var, ne İsâm'dan. Haydi sözlüğe müracaat sözlükleri halledelim. Onun da araması için birçok zaman kaybediyoruz. Ne ise bulduk, fakat olmuyor. Tuhaf şey. Çünkü o sözcüğü layıkıyla anlamak için edebiyat lazım. Sonuç olarak, bu dersleri ıslah etmeli, metinlerle beraber lûgat ve

⁴⁷ Musa Kâzım Efendi: Külliyat, (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1336), 298.

⁴⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 299.

edebiyat okumalı. Sonra layık olduğu şekilde fıkıh okumuyoruz. Zira zaman bulamıyoruz. Tefsir, Hadis, onlara hiç önem bile vermiyoruz. Bu nasıl tahsil? Böyle şey olmaz.”⁴⁹

Yabancı dil öğrenimi üzerinde ısrarla duran Musa Kâzım Efendi bu hususta şöyle demektedir:

“Bir yabancı dili bilmek lazımdır. Bu hususta taassub göstermemelidir. Başka çare yoktur. Hem bunda bir beis de yoktur. Çünkü malum ya -aklımız var, düşünüyoruz- diyanete mahsûs ve münhasır dil olmaz. Farz edelim, dinimize özgü olan dil Arapça’dır. Peki, ne demek istiyor? Madem İslâm dinine mahsus dil Arapça’dır, dine göre başka dil konuşmayacak mıyız? Etmeyiniz! O durumda biz günah işlemiş olduk. Bunu hangi akıl, hangi mantık kabul eder? Hangi ayet, hangi hadis bunu söyler? İşte Türkçe ne ise, Fransızca da, İngilizce de odur. O da Arapça’nın dışında bir dildir. Türkçe câiz oluyor da, İngilizce neden câiz olmasın. Aynı şekilde, camide Türkçe lisanla ders okunuyor. Günah oluyor mu? Hayır. Peki, Fransızca söylesek ne olur? Arapça’ya nisbetle Türkçe ne ise, Fransızca başka bir şey mi? Şu halde neden medresede yabancı dil öğrenilmesin? “Türkler Müslüman olmuşlar, Türkçe iyi olmuş” denirse, içinde Müslüman olmayan da çok, işte Çin bütün Türk’tür. Hâlbuki çoğu müşriktir. Demek ki dil meselesi dine karıştırılmamalı. Din başka, lisan başka, bunları ayırt etmeli. Çünkü hem ayıptır, hem de gülünç oluruz. Burada taassup, cahilliği sergilemekten başka bir şey değildir.”⁵⁰

Yabancı dil öğrenimi üzerinde ısrarla duran Musa Kâzım Efendi, İslâm dinine dayandırıp yabancı dil öğrenimine karşı çıkanlara şiddetle cevap veriyor.

Musa Kâzım Efendi’nin yabancı dil öğreniminin günah olmadığını ispat etmek için çeşitli deliller getirmek zorunda kalması, onun, içerisinde yaşadığı

⁴⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 300.

⁵⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 301.

toplumun kültür ve anlayış seviyesinin değişmekte olduğunun bir göstergesidir.

4.2. Müslümanlar Arasındaki Mezhep Taassubunun Giderilmesi İçin Somut Önerileri

Musa Kâzım Efendi, fıkḥî mezheplere yaklaşımında taassuptan uzak olduğunu işaret ederek Müslümanlar arasında çeşitli mezheplerin doğduğunu, ancak bunlar arasında esasta bir ihtilaf bulunmadığını, ihtilafın bazı fûrû da olduğunu ve bu ihtilafları birbirimize karşı husumet suretinde göstermememiz gerektiğini, ictihatlar arasında ise bir farkın bulunmadığını ifade eder ve şöyle der:

“Mesela: Hanefi mezhebinde bulunan bir fakih, bil-ictihad bir mesele hakkında bir hüküm verir. Sonra, diğer müctehidin o hükmü bozmaya hakkı yok. Hatta bir Şafii’ye gösterilse, o da bozamaz. İmzaya mecbur olur. Neden? Çünkü kendi ictihadı ötekinden fazla değilki. O da zannî, o da zannî. Şu halde, “Biz o mesele hakkında böyle ictihat etmişiz, filan da şöyle ictihat etmiş; ama halt etmiş, o kadar ileri gitmemeli demek hamâkat olur”.⁵¹

Musa Kâzım Efendi, sadece bütün Sünnî fıkḥ mezheplerinden yararlanmak gerektiği noktasında durmamış, inanç alanında Şiilerle Sünniler arasındaki itikâdî ayrılıkların bile giderilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu konu da o şöyle der:

“Şiilerle Sünniler arasındaki husumet, âdetâ adâvet derecesine varmış. Belki daha şiddetli. Şüphe yok ki bu, iyi bir şey değil. Hele bu gün bu husumeti kaldırmalı. Bugün, bütün İslamların birliği lazımdır. Şiî olsun Sünni olsun değilmi ki Lâ ilâhe illallah Muhammed Resûlullah“ diyen kendini Müslüman sayıyor, onu birlik dairesi içine almalıdır. Evet hataları vardır, yok değil. Fakat hatalarını ıslah edelim. Birbirimize karşı düşmanlık ilân etmeyelim. Hataları varsa, ihtar ederek, insaf dairesine davet edelim. Amma

⁵¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 293-294.

hasmâne değil, iyi niyetle onları davet edelim. Karşı karşıya gelelim, âlimleriyle görüşelim, insancasına konuşalım, anlaşalım. Hepimiz müslümanız. Nedir, aramızdaki mücadele bu kavga? Bir münazara meclisi oluşturalım. Aramızdaki ihtilaflı sorunlar ne ise çözelim.”⁵²

4.3. Medeniyet Konusundaki Görüşleri

Medeniyet konusundaki görüşlerini çeşitli makalelerle dile getiren Musa Kâzım Efendi “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka” adlı makalesinde medeniyeti “bir şehirde, bir köyde, neresi olursa olsun, bir mahalde toplu olarak yaşamak” şeklinde tanımlayarak medeniyetin insanoğlunun yaratılış ve tabiatının bir gereği olduğunu, tabiatları gereği insanların her asırda bir tür medeniyet oluşturduğunu, fakat “Medeniyet-i Kâmile”ye ulaşmanın her kavme nasip olmadığını belirterek, bu kâmil medeniyet denilen şeyin, sadece bir toplumun tabii ve matematik ilimlerde ilerlemesi çeşitli teknolojiler icat etmesi; vapurlar, şimendiferler icat ederek ulaşım için kolaylıklar göstermesi, geniş caddeler, yüksek binalar meydana getirmesi vs. anlamına gelmediğini, medeniyetten asıl maksadın bütün halkın refah ve saadet içerisinde yaşaması olduğunu, ancak ilerlemiş ülkelerdeki halkın sadece yüzde birinin bu refah ve saadete nail olduklarını geri kalanın ise geçim sıkıntısı altında ezildiğini anlatır.⁵³

Musa Kâzım Efendi’ye göre medeniyet-i sahiha insanlara her türlü saadet ve refah yollarını bahşeden bir medeniyettir ki, o da her işte istikamet, her hususta adalet, insanlara yardım, bütün aklî noksanlıklardan kaçınmakla hâsıl ve bunlar da ancak Diyânet-i Hakka ile kâimdir. Zira insanda yaratılışı gereği bir takım hayvanî kuvvetler ve şehvî unsurlar vardır. Eğer insan kendini manevi bir terbiye altında bulundurmazsa, yalnız adı geçen kuvvet ve unsurların gereklerini elde etmeye çalışıp aklî melekelerine asla önem vermez.⁵⁴

⁵² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 294.

⁵³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 5.

⁵⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 5-6.

Medeniyet-i sahihanın meydana gelmesi için çeşitli ilimlerin ve eğitimin yaygınlaşmasının yeterli olmayacağını belirten Musa Kâzım Efendi, birçok dinsiz filozofun baba ve annelerine, kız ve erkek kardeşlerine bile merhamet ve şefkat eseri göstermediklerini hatta açlıktan ölseler bile asla müteessir olmadıklarını, böyle kendi akrabalarına, kendi ailesine merhamet ve şefkat göstermeyen kimselerin yabancılara karşı hiç mürüvvet ve hamiyet göstermeyeceklerini belirtir ve şöyle der:

“Öyle ise her ne halde, her ne sıfatta bulunursa bulunsunlar, dinsiz adamların bir araya gelerek sahih bir medeniyet teşkil edebilmeleri mümkün değildir. Binaenaleyh, Medeniyet-i Sahiha'nın ancak yüksek ahlak ve yüce nitelikler ile bunların da Diyanet-i Hakka ile meydana geleceği her türlü şüpheden uzaktır.”⁵⁵

Musa Kâzım Efendi, medeniyetin gerçekleşme vesilesi ve adaletin ölçüsü kabul edilebilecek unsurların, nefsi müdafaa, şahsî onuru koruma, hükümet ve nihayet diyanet ve vahye inanmak şeklinde sıralar. Bunlardan ilk üçünün çeşitli noksanlık ve subjektiflikleri sebebiyle medeniyeti sahihanın kurulabilmesi için yeterli olmayacaklarına ve dördüncü unsur olan diyanet ve vahye inanmak unsuruna ihtiyaç bulunduğunu söyler.⁵⁶ Son olarak da medeniyeti sahihanın din ve inanç ile meydana geleceğini bunun da ancak meşru bir hükümet ile devam edebileceğini belirtir.⁵⁷

Musa Kâzım Efendi, “Hâmi-i Medeniyet” adlı makalesinde ise bir medeniyetin devam edebilmesi ve medeniyet-i sahiha niteliğine kavuşabilmesinin ancak ilim ve marifet, sanat ve ticaretle olabileceğini belirterek, bu ilim ve marifetin, sanat ve ticaretin ise semavi bir din ve yüce bir ahlak ile birlikte bulunması gerektiğine işaret eder.⁵⁸

⁵⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 8.

⁵⁶ Ferhat KOCA: a.g.e., 75.

⁵⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 11.

⁵⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 72.

“Heyet-i İctimaiye ve Medeniyet-i Sahihanın Esasları” adlı makalesinde, din mensuplarında dinin gereği olarak intikal eden üç övülmüş özellik olduğunu bunlardan her birinin toplumun varlığı için yüksek bir rûkun ve medeniyet-i sahiha için sağlam bir esas teşkil etmekte olduğunu belirtir ve devamla bu üç özelliğin haya duygusu, emanet duygusu ve doğruluk olduğunu belirterek, bu duyguların sahih medeniyete katkılarını ve bu duygulardan mahrumiyetin zararlarını anlatır ve bunlarsız kamil medeniyetin gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını söyler.⁵⁹

4.4. İslamcı Siyaset

Musa Kâzım Efendi, siyaset-i islamiyye ile ilgili görüşlerini İslamda Usul-i Meşveret ve Hürriyet” ve “Şûrâ-yı ümmet hakkında İslam’ın nokta-i nazarı” adlı makalelerinde anlatmıştır.

Musa Kâzım Efendi, “İslam’da Usul-i Meşveret ve Hürriyet” adlı makalesinde ilahi hükümleri aslî ve fer’î olmak üzere iki kısma ayırmış daha sonra da bunları kendi aralarında dünyevi ve uhrevi olmak üzere kısımlandırmıştır.⁶⁰

Ahirete ait asli hükümler olmaksızın, ahirete ait fer’î hükümleri yerine getirmenin bir faydası olmayacağını belirten Musa Kâzım Efendi, dünyaya ait aslî hükümlerin temel esaslarının ise, her işte ümmetle istişare, her hususta adalet ve hakkaniyete uymak, sırf Allah’ın emaneti olan memleket işleri ve ümmetin maslahatlarını ehline vermek olduğunu belirterek bu esasları içeren çeşitli ayetleri ve Hz. Peygamberin tatbikatlarını anlatır.⁶¹

Musa Kâzım Efendi, bu çerçevede danışma usulü, eşitlik, hürriyet, adalet gibi insanlığın ve medeniyetin temel esaslarını teşkil eden rûkûnlerin, binüçyüzyıl önce Allah tarafından Müslümanlara ve bütün insanlara bahş olunmuş meşru bir hak olduğunu, bu hakkı bize sırf Cenâb-ı Hakk’ın verdiğini

⁵⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 84-87.

⁶⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 243.

⁶¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 243.

ve hiç kimsenin bu hakkı vermiş olmak iddiasında bulunmaya yetkisinin olmayacağını, fakat ne yazık ki raşid halifelerden sonra dinî-siyasî hükümlerin başka kalıplara döküldüğünü ve hilafet makamına gelen kişilerin şahsi çıkarlarını düşündüklerini, bu çıkarlar uğrunda Cenâb-ı Hakk'ın İslam ümmetine ve bütün insanlara bir lütuf olarak verdiği, bu hakları gasbettiklerini ve daha sonra gelenlere kötü örnek olduklarını, İslam'ın ilk yılları ve dinin hükümleri hakkında bilgisi olmayan birtakım cahilleri "İslamiyet ilerlemeye engeldir" diye ifsat ettiklerini belirtir.⁶²

Musa Kâzım Efendi, Kânûn-ı Esasî çerçevesinde hürriyet, eşitlik ve adalet kavramlarını açıklar. Hürriyet'in "âzâd olmak" manasına geldiğini belirterek bunun "her kayıttan âzâde olmak" anlamına gelmediğini zira mutlak hürriyetin dünyanın hiçbir yerinde bulunmadığını, sorumluluk sırrının bütün evrende geçerli olduğunu, âlemdeki nizam ve intizamın da bunun sayesinde meydana geldiğini ifade eder.⁶³ Kanun-i Esâsi'nin bize bağışladığı hürriyetten maksadın, bundan önce baskı ve zulmü altında ezildiğimiz gayr-ı meşru ve akla aykırı birtakım yanlış kayıtlardan âzâde bir hürriyet olduğunu ve onun yürürlükteki kanunlarla dini kurallarımız ve milli adetlerimiz çerçevesinde serbest bir şekilde hareket etmekten ibaret olduğunu belirtir.⁶⁴

Musa Kâzım Efendi, evrende mutlak hürriyet olmadığı gibi, mutlak eşitliğin de bulunmadığını ve bu kavramların izafi olduklarını çünkü mutlak eşitliğin bir şeyin diğer şeye her hususta denk olması anlamına geleceğini, bunun ise imkansız olduğunu Kanun-i Esâsi'nin ilanıyla elde edilen eşitlikten maksadın ise, "hukuk ve kanun nazarında eşitlik" olduğuna işaret ederek buna teşvik eden ayet ve hadislerle İslam tarihinden örnekler anlatır.⁶⁵

"Adalet" kavramı hakkında ise Musa Kâzım Efendi, bütün kavim ve milletleri doğru yola, bütün hükümetleri de saadate ulaştıracak vasıtaların en

⁶² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 246-247.

⁶³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 248.

⁶⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 251.

⁶⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 274-275.

önemli ve en birincisinin, her konuda adaleti gerçekleştirerek ve bütün eylem ve işlemlerde hakkaniyete uymak olduğuna işaret eder.⁶⁶

Musa Kâzım Efendi'nin bu görüşlerinden onun hürriyet, eşitlik ve adalet gibi kavramlar özümsemiş ve bunların kaynağını dine dayandırmış İslamcı bir aydın olduğunu anlıyoruz.

⁶⁶ Ferhat KOCA: a.g.e., 86.

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRDEKİ METODU

1. TEFSİRİNDE YARARLANDIĞI KAYNAKLAR

Musa Kâzım Efendi, “Safvetü’l-Beyân” adlı tefsirinde kendisinden önceki müfessirlerden az da olsa istifade etmiştir. Bunlardan çoğu Ashâb’dan ve Tabiun’dan olmakla beraber, daha sonra ki müfessirlerden Râzi (1209)⁶⁷ ve Zemahşeri’nin (1183)⁶⁸ görüşlerine birer kere yer vermiştir.

Müfessir bahsettiğimiz bu kaynaklardan başka özellikle nahiv ve lugat gibi ilim dallarında söz sahibi âlimlerden de istifade etmiş ve bu kaynakları isabetli bulup kendi görüşünü teyit etmek için kullandığı gibi onların batıl olduğunu savunup eleştiride bulunduğu da olmuştur.

Musa Kâzım Efendi’nin nakilde bulunduğu tefsirlerin sayısı az olduğu gibi, bunlardan naklettiği görüşler de azdır. Bu nedenle biz burada sayıca diğerlerinden daha fazla olması hasebiyle Abdullan b. Abbas (678), Abdullah b. Mes’ud (652) ve el-Hasan el-Basrî’den (728) naklettiği görüşleri ele alacağız. Diğerlerine ileriki bölümlerde sadece birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

1.1. ASHAB

Abdullah b. Abbas (V 61/ 678)

Tefsir, fıkıh ve hadis alanlarında söz sahibi sâhabîlerden biri olan Abdullah b. Abbas⁶⁹ Hz. Peygamber (s.a.v)’in amcasının oğludur. İlminin genişliğinden dolayı kendisine “Bahr ve Hibrû’l-Ümme” denilmiştir. Nebi (s.a.v) ehl-i beyti ile birlikte Mekke vadisinde bulunduğu zaman, hicretten üç yıl önce m. 619’da Mekke’de doğmuş⁷⁰ ve tercih edilen görüşe göre 68

⁶⁷ Musa Kâzım Efendi: *Safvetü’l-Beyan fî Tefsiri’l-Kur’an*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1336), 278.

⁶⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 38.

⁶⁹ Şemsuddin Muhammed b. Ali el-Malikî ed-DÂVUDÎ: *Tabakâtü’l-Müfessirin*, (Kahire, (1392/1972), I/232; Muhammed Hüseyin ez-ZEHEBÎ: *et-Tefsir ve’l-Müfessirîn*, (Kahire, 1409/1989), I/66-67; Ömer Nasuhi BİLMEN: *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü’l-Müfessirin)*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), I/241.

⁷⁰ İzzuddin Ali b. Muhammed b. el-ESÎR: *Üsdü’l-Gâbe fî Ma’rifeti’s-Sahabe*, thk. Muhammed İbrahim (Kahire, 1973), III/290-291.

yaşında iken Taif'te vefat etmiştir.⁷¹ Hz. Peygamber onun için “Allah’ım onu dinde fakih (anlayışlı) kıl ve ona te’vili öğret” diye duada bulunmuştur.⁷²

Musa Kâzım Efendi, hurûf-u mukattaa hakkındaki görüşleri naklederken, İbn Abbasın rivayetlerine yer vermiş⁷³ fakat kendisi herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

Hurûf-u mukattaadan birtakım manaların kasdedildiğini savunanlar, bu kelimelerden hiçbir zaman mana kast olunmadığı takdirde, Kur’an-ı Kerim’in anlamı olmayan birtakım kelimeleri tekellüm ettiğini ve bu kelimelerin hiçbir mana ifade etmediğinden onlarla meydan okumanın da imkânsız olduğunu söylemişlerdir.⁷⁴

Bunlara farklı şekilde itiraz edilmiştir. Bunlardan birisi, bu lafızların, kendilerinden ihtisar oldukları birtakım kelimelere işaret etme ihtimalinin bulunmasıdır. Nitekim الم deki elifin, Âlâullahâ, lâmin Lütfullâha, mimin Mecidullahâ işaret olduğu ve الر ve حم ve ن kelimelerinin الرحمن lafzını teşkil etmekte bulunduğunu, Hz. İbn Abbas’dan rivayet edilmiş diğer bir rivayette mûşârun ileyh hazretleri “elif Allah’tan, lam Cebrail’den, mim Muhammed’den kinayedir” buyurmuştur.⁷⁵

Abdullah b. Mes’ud (V. 32/652)

Kur’an’ı anlama hususunda seçkin bir yeri olan İbn Mes’ud (652), ilmini bizzat Peygamberimizden öğrenmiştir. Tefsir, fıkıh, hadis ve kıraat gibi

⁷¹ Muhammed Hüseyin ez-ZEHEBÎ: a.g.e., I/66.

⁷² İbn Hacer el-ASKALÂNÎ: el-İsâbe fi Temyîzi’s-Sahâbe, thk. Ali Muhammed el-BÊCAVÎ: (Kahire, 1392/1972), IV/143; Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-SUYUTÎ: el-İtkân fi ‘Ulumi’l-Kur’an, 1387/1967), IV/205.

⁷³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 25-26, 28, 29.

⁷⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 24-25.

⁷⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 25-26; Ayrıca Bkz Fahrüddin er-RAZÎ: Mefatihü’l-Gayb, (İstanbul: Matbaatü’l-Âmire, 1308), I/230; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-KURTUBÎ: el-Cami li Âhkami’l-Kur’an, (Beyrut: Daru İhyait-Turâsi’l-Arabî, t.y), I/155; Muhammed b. Muhammed el-İmâdi EBU’S-SUUD: İrşâdü’l-Akli’s-Selim ilâ Mezâye’l-Kur’ani’l-Kerim, (Lübnan: Daru’l-Mushaf, ty.) I/21.

ilimlerde söz sahibi olan ibn Mes'ud Mekke'de doğmuş, Medine'de vefat etmiştir.⁷⁶

Müfessirin İbn Mes'ud'dan yaptığı nakle örnek şudur:

“Onlar ki gaybe inanıp namazlarını kırlarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan harcarlar.” (Bakara, 3) ayetindeki gaybet halinden maksat ya müminlerin ya da Rasulû Ekrem'in gaybet halidir. Sahabe ve eimmei kur'âdan Abdullah b. Mes'ud (r.a) hazretleri burada ikinci ihtimali kabul etmiştir. Zira kendi öğrencilerinden ve tabiunun büyüklerinden Haris b. Kays'ın “Siz Rasululah'ı görmeyiz sebebiyle Allah yanında bize tekaddüm ettiniz” demesi üzerine Abdullah b. Mes'ud “Siz de Rasulullah'ın gıyabında imanınız sebebiyle bize tekaddüm ettiniz. Asıl fazilet onu görmeden iman etmektir ki o da siz ve emsalinize nasip olmuştur. Kendisinden başka hak mâbud olmayan Cenâb-ı Hakka kasem ederim ki, Rasulû kibriyanın gıyabında cidden iman eden herhangi bir kimsenin imanından daha efdal iman yoktur” demiş ve bu iddiasını te'yid makamında Bakara Sûresi'nin başından başlayarak beşinci ayetine kadar kıraat buyurmuştur.⁷⁷

1.2. TABİÛN

Müfessir sahâbî müfessirlerden nakilde bulunduğu gibi çok sık olmasa da tâbiûn müfessirlerden de görüş naklinde bulunmuştur. Bu tâbiûn müfessirlerinden örnek olması hasebiyle el-Hasan el-Basrî'den yaptığı nakillerden bir tanesini aktarmakla yetinecek, diğer örnekleri “Kur'an'ın Tâbiûn Sözleriyle Tefsiri” başlığı altında inceleyeceğiz.

el-Hasan el-Bâsrî (V.110/728)

⁷⁶ İBNÜ'L-ESİR: a.g.e., III/385; Şemsuddin Ebu Abdillâh b. Ahmed ez-ZEHEBÎ: Tezkiretü'l-Huffaz, (Beyrut, 1958), I/16; ez-ZEHEBÎ: et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/84-85; Şemseddin Muhammed b. Mahmut el-CEZERÎ: Gayetü'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurra, (Mısır: Mektebetü'l-Hanici, 1351/1932), I/458;

⁷⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 53; Ayrıca Bkz. el-KURTUBÎ: a.g.e., I/123; Ebu'l-Fadl Şihabuddin es-Seyyid Muhamut el-Bağdadî el-ALUSÎ: Ruhu'l-Meani fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'il-Mesani, (Beyrut, Daru İhyait-Turasi'l-Arabî: ty.), I/115.

el-Hasan el-Basrî, Hz. Ömer'in hilafetinin bitimine iki yıl kala h. 21'de dünyaya gelmiştir. Mekke ekolüne mensup müfessirlerden biri olan el-Hasan el-Basrî çok güzel vaaz eden, Allah'ın kitabını, rasûlünün sünnetini, helal ve haram hükümlerini çok iyi bilen takva sahibi birisidir. Hayatını ilim ve cihada vermiş ve birçok sahabeye yetiştirmiştir.⁷⁸ Medine'de 110 yılında vefat eden el-Hasan el-Basrî'nin birçok kişinin rivayette bulunduğu "Tefsiru'l-Kur'an" adında bir tefsir yazdığı rivayet edilmektedir.⁷⁹

Müfessir el-Hasan el-Basrî'den şu şekilde nakilde bulunmuş ve bu nakil yoluyla çıkarılan sonucun batıl olduğunu savunmuştur.

"Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki, (azaptan) korunasınız." (Bakara, 21)

"ruK'na'ad يالها الذين امنو nidasıyla nazil olan ayetlerin mekkî ve yalها الذين امنو hitabıyla nazil olan her ayetinde medenî olduğu" Alkame ile el-Hasan el-Basrî hazretlerinden rivayet edilmiş⁸⁰ ve bu rivayetle الناس lafzından maksat bütün insanlar olmayıp bilhassa Mekke kafirleri olduğuna istidlal olunmuş ise de bu istidlal batıldır. Bu rivayet الناس mefhumunun kâfirlere ihtisasını ve inhisarını gerektirmez. Çünkü Ehli Mekke'nin cümlesi kâfir değildi. Kâfir oldukları kabul edilse bile sebebin hususu hükmün umumuna gayri münafidîr.⁸¹

1.3. DİĞER KAYNAKLAR

Musa Kâzım Efendi, tefsirinde yukarıda zikrettiğimiz tefsir kaynaklarının yanı sıra, aşağıda ismini zikrettiğimiz müfessir, dilbilimci ve kelimcilerden da nakillerde bulunmuştur.

⁷⁸ ez-ZEHEBÎ: et-Tefsir ve'l-Müfessirûn, I/126; el-CEZERÎ: a.g.e., I/235; Ömer Nasuhi BİLMEN: a.g.e., 281

⁷⁹ Şemseddin Muhammed b. Ali el-Malikî ed-DAVUDÎ: Tabakatü'l-Müfessirin, (Kahire, 1392 / 1972), I/147; Geniş bilgi için bkz. Hayreddin ZİRRİKLÎ: el-Â'lâm, (Beyrut, 1969), II/242; İBN KUTEYBE: el-Meârif, (Beyrut, 1970), 194.

⁸⁰ er-RAZÎ: Mefatihü'l-Gayb, I/302; el-KURTUBÎ: a.g.e., I/225 (Alkame ve Mücahid'den nakletmiştir.); en-NESEFÎ: Medariku't-Tenzil, (y.y., t.y), I/28 (Alkame'den nakletmiştir.)

⁸¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 182.

Ebu Bekr es-Sıddîk (v.377/987),⁸² Ali b. Ebi Tâlib (v.40/661),⁸³ Mücahid (v.103/721),⁸⁴ Abdullah ibn Kesir (v.120/738),⁸⁵ Ebu Bekr Asım (v.127/745),⁸⁶ Ebu Amr el-Basrî (v.154/771),⁸⁷ Hamza b. Habib ez-Zıyyât (v.156/773),⁸⁸ Ebu Abdurrahman Nâfî (v.169/785),⁸⁹ Yakub,⁹⁰ Halil b. Ahmed (v.170/786),⁹¹ Sîbeveyh (v.180/796),⁹² Kurtub (v.206/821),⁹³ el-Ferrâ (v.207/822),⁹⁴ İmam Kisaî (v.189/905),⁹⁵ Ebû Mûslim İsfehânî (v.322/934),⁹⁶ Ebu'l-Hasen el-Eşârî (v.330/942),⁹⁷ Ebû Ali el-Fârisî (v.377/987),⁹⁸ Fahrüddin er-Razi (v.606/1210),⁹⁹ Taftazânî (v.793/1390).¹⁰⁰

Müfessir zikredilen bu kaynaklardan başka “müfessirlerin beyanına göre”, “bazı müfessirlere göre”, “müfessirlerin çoğunluğuna göre”, “bazı ulemâyâ göre”, diyerek kaynağını belirtmeden görüşler zikrederek ayetleri tefsir eder.¹⁰¹

2. TEFSİRİN YAZILIŞ AMACI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, hocalığı sırasında Ahmet Mithat Efendi'ye tefsir dersleri vermiş ve Ahmet Mithat Efendi'nin bu derslerdeki

⁸² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 30.

⁸³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 30.

⁸⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 380.

⁸⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 108.

⁸⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 114.

⁸⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 108.

⁸⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 114.

⁸⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 108.

⁹⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 259.

⁹¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 20,210.

⁹² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 210,242.

⁹³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 25.

⁹⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 210.

⁹⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 344,114,8.

⁹⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 304.

⁹⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 4,51,52.

⁹⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 20.

⁹⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 380,278.

¹⁰⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 376.

¹⁰¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e. 4, 7, 14, 207, 349, 357, 376.

takrirleri kaydetmesiyle tezimizde metodunu incelediğimiz tefsir yani “Safvet’ül-Beyân” adlı eser oluşmuştur.

Musa Kâzım Efendi tefsirinde En’am Sûresine kadar takrir verdikten sonra Ahmet Mithat Efendi’ye takrirlerini yazdırarak ve onun yardımcı olacağını düşünerek, Türkçe bir tefsir-i şerif hazırlamak istemiş ve buna başlamışsa da bu eser bazı engellerden ötürü tamamlanamamış ve ancak Bakara Sûresi 73. ayetine kadar olan kısmı basılabilmıştır.

Tefsirin başında bulunan “ifâde-i mahsûsa” kısmında, Musa Kâzım Efendi tefsirinin yazılış amacını şöyle ifade etmektedir:

“En kısa bir sûresinin benzerini getirme konusunda bütün fusahâ ve bülegâyı âciz bırakan, nazarî ve amelî ilimlerin, gizli ve açık ilimlerin, şer’î hükümler ve ilahî manaların, hakikat ve inceliklerini ihtiva eden, insanî ve ilahî mertebeleri ihâta eyleyen, velhâsıl evvel ahir bütün ilimleri kapsayan Kur’an-ı mu’ciz-i beyânı tefsire cür’etin bizim gibi âcizlere nisbetle ne kadar küstahâne bir hareket olduğu beyandan müstağnidir. Fakat bu kutsal kitabın tefsirine daha doğrusu tercümesine dair dilimizde yazılmış bir iki eserin, malum olan tahrir tarzı ve telif uslûbu, derin fikirler içeren kitabımızın ince manalarından ve yüce hükümlerinden, binde birini bile ifadede âciz bulunduğu ve bu ise kütübhâne-i millimiz için pek büyük bir eksiklik teşkil ettiği ve milyonlarca ehl-i îmânın taraf-ı Bârî’den Rasul-ü Ekrem Efendimize inzâl buyurulmuş olduğuna kat’iyyen kânî oldukları bir kitâb-ı mukaddesin hakikat ve incelikleri şöyle dursun, zahîrî manasını bile layıkıyla idrâkten mahrumiyetlerini gerektirdiği cihetle, hem kütübhâne-i millimizin bu noksanını mümkün mertebe telafiye hizmet, hem de tefsir kitaplarından anlam çıkarmaya kudretleri olmayan din kardeşlerimize Kur’ân-ı Kerim’in hiç olmazsa zahîrî manasını ve mümkün olduğu kadar bazı ince manalar ve yüce hükümlerini, günümüz diliyle bildirmeye gayret etmek halis niyetiyle bu

babdaki aczimizi dikkate almayıp “Safvet’ül-Beyân” adını verdiğim şu tefsîri şerifi Allah’tan yardım isteyerek tahrir ve neşre başladım.”¹⁰²

Musa Kâzım Efendi “Safvet’ül-Beyân” adlı tefsirinde, İslam müfessirlerinin geleneğine uygun olarak ilk önce “Fatiha Sûresi’ni” tefsir etmiştir.

Tefsirde Kur’an ayetleri ayrı ayrı ve harekelendirilerek verilmiş, ayetlerin meali (icmâlî manasını) yazılırken büyük puntolu harfler kullanılmıştır. Daha sonra da “Tefsir” başlığı altında, söz konusu ayette geçen kelime ve kavramlar tarif edilerek, bilhassa Arap grameri ve ilgili olduğu kelimeler, fıkıh veya diğer islâmî ilimler açısından incelemeye tabi tutulmuştur.

Musa Kâzım Efendi, ayette ilk kez geçen kelimeyi ayrıntılı bir biçimde, dilbilgisi açısından ele almış ve o kelimenin köküne ve kökünden türetilmiş başka kelimelere ait bilgi verirken, çok çeşitli olasılıkları göz önünde tutmuştur. Ancak aynı kelime başka bir ayette geçince, bu kez o kelimeye ait bilgi vermeyi gerekli görmeksizin önceki ayete atıf yapmıştır. Mesela: O “Besmele”yi açıklarken “er-Rahmani’r-Rahîm” kelimelerini açıkladığı için, bu kelimelerin ikinci geçtiği yer olan Fatiha Sûresi’nin ikinci ayetindeki “er-Rahmani’r-Rahîm” kelimelerini tekrar beyana ihtiyaç görmeyerek besmelenin tefsirinde açıkladığına işaretle bulunmuştur.¹⁰³

Yine o, ayetlerin anlamlarını sistematik biçimde verebilmek ve ayetin tefsirine ilişkin bütün olasılıkları gözler önüne serebilmek için o ayete ilişkin ayetleri aynı anda değerlendirmeye özen göstermiştir.¹⁰⁴

Öte yandan, Musa Kâzım Efendi, klasik tefsir yöntemine uyararak, tefsir yaparken az da olsa Hz. Peygamber’in hadislerine yer vermiştir.¹⁰⁵

¹⁰² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 1.

¹⁰³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 8.

¹⁰⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 7, 13, 15, 17, 39, 54, 61, 117, 184, 191, 198, 211, 224, 240, 248, 253, 254, 267, 291.

¹⁰⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 20, 49, 36, 61, 62, 112, 198, 223, 227, 241, 244, 245, 342, 386, 389.

Tefsirin bir başka önemli özelliği de aynı konuyla ilgili ayetler kümesinden sonra “Hulâsa-i Tefsir” başlığı altında, ilgili ayet hakkında yaptığı meal ve tefsirin kısa bir özetini vermesidir.¹⁰⁶

Musa Kâzım Efendi, eski müfessirlerin bir kısmının yaptığı gibi ayetlerin anlamının eksiksiz verilmesine yardımcı olacağı gerekçesiyle Arap şiirinden yararlanmayı ihmal etmemiştir.¹⁰⁷

O, ayetlerdeki irab durumlarını ve kelimelerin değişik okunuşlarını ele alarak ayetlerin farklı tefsirlerini yapmıştır.¹⁰⁸

Musa Kâzım Efendi, peygamberlerin kıssalarına değinen ayetleri tefsir ederken, müfessirlerden nakilde bulunduğu gibi Tevrat’a da başvurduğu olmuştur.¹⁰⁹

Kelamî meselelere değinen ayetlerin tefsirinde itikâdî mezheplerin görüşlerine karşılaştırmalı olarak yer vermiştir.¹¹⁰ Öte yandan ayetlerin tefsirinde nûzul sebeplerini de önemli görerek onlara da yer vermiştir.¹¹¹ Tefsirinde ayetlerin içerdiği nükteleri (ince manaları) da beyan etmiştir. Mesala " مالک يوم الدين Din (ceza ve mükâfat) gününün sahibidir". (Fatiha, 4) ayetinde Musa Kâzım Efendi, Cenâb-ı Hak'ın her zaman malik'i mutlak olduğu halde kıyamet gününde malikiyeti kendine tahsis buyurmasında, birisi kıyamet gününü ta'zim ve diğeri zati Bâri'nin o günde -zahiren ve hakikaten emrinin yerine gelmesiyle- tek mutlak hâkim olduğuna tenbih olmak üzere iki nükte bulunduğunu beyan etmiştir.¹¹²

Musa Kâzım Efendi, bazen bir konuya ait kısaca bilgi verdikten sonra o konuyla ilgili tafsilatı başka bir ayete sevk etmiştir. Mesala:

¹⁰⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 18, 76, 198, 319, 395.

¹⁰⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 8, 64, 99, 113, 132, 133, 137, 148, 152, 153, 154, 157, 158, 160, 162, 166, 169, 195, 196, 205, 221, 222, 230, 248, 249, 299, 342, 345, 351, 387.

¹⁰⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 8, 15, 35, 37, 41, 44, 47, 53, 69, 108, 109, 145, 165, 185, 186, 187, 189, 194, 195, 197, 198, 201, 203, 242, 243, 247, 248, 308, 328, 346, 365, 386.

¹⁰⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 349, 354, 355, 364, 369, 382, 391.

¹¹⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 51, 52, 53, 59, 60, 61, 80, 81, 133, 134, 135, 136, 168, 347, 380.

¹¹¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 63, 125, 126, 238, 240, 336, 338, 362.

¹¹² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 9. Diğer örnekler için bkz. 10, 75, 130, 131.

“Derken şeytan onlar(ın ayağın)ı orada kaydırđı. İçinde bulundukları (nimet yurdu)ndan çıkardı. (Biz de) dedik ki: “Birbirinize düşman olarak inin. Sizin yeryüzünde kalıp bir süre yaşamanız lazımdır.” (Bakara, 36) ayetini tefsir ederken Musa Kâzım Efendi şöyle demiştir:

“Şeytan’ın Âdem’i ve zevcesini men edilen ağaçtan yemeye teşviki ve bu surette onları zelleye düşürmesi “bu ağacın meyvasından yerseniz burada ebediyyen kalır ve asla eskimez ve hiç harab olmaz bir mülke nail olursunuz. Zaten sizin bu ağaçtan nehyedilmiş olmanız sizin hayat-ı ebediyeye nail olmanız ve burada ebediyen kalmanız istenilmediğı içindir.” mealindeki kelimâtı onların kalblerine vesvese yoluyla sokması ve bu babda kendisini onların dostu göstermesi suretiyle vukua gelmiştir. Bunun tafsili Âraf Suresinde gelecektir.¹¹³

Yine Musa Kâzım Efendi bir konuyla ilgili farklı görüşleri belirtmiş daha sonra o konuyla ilgili kendi tercihine ve bunun gerekçesine yer vermiştir.

Örnek:

Musa Kâzım Efendi “Onlar ki gaybe inanıp namazlarını kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan harcarlar.” Bakara Sûresi'nin 3. ayetindeki "يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ" kavli şerîfinin dört şekilde tefsir olunduğunu bunlardan ilkinin, “Namazı bütün erkânına ve adâbına tamamıyla riayet, bilcümle efalinde en küçük bir kerahet veya fesada meyilden son derece kaçınarak kılarlar.” manasını ifade ettiğini; ikincisinin, “Belirli vakitlerde kemâl-i rağbet ve iştiyakla namazlarına devam ederler.” anlamında olduğunu; üçüncüsünün, “Farz olan namazları malum vakitlerde edaya ihtimam gösterirler.” manasını içerdığını dördüncü olarak da bu kavli şerifin takva ehlinin farz namazları muayyen vakitlerde eda etmekte olduklarını beyan ettiğini söyledikten sonra tercihe şayan olan görüşün ilk görüş olduğunu bu görüşün diğerlerinden daha zahir

¹¹³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 308; Ayrıca bkz. 31, 84, 254.

ve hakikata daha yakın ve cümlesinden daha faydalı olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁴

Musa Kâzım Efendi ayette geçen kelimelerin tanımı ve çeşitleri üzerinde durduktan sonra ayette hangi anlamda kullanıldığını ifade etmiştir. Mesela: Fatiha Sûresi'nin dördüncü ayetinde geçen "istiane" kavramını açıkladıktan sonra bu kavramın iki kısma ayrıldığını kullar tarafından istenilen muavenetten maksadın bütün mühim işlerin veya eda-ı ibadetin kendisine bağlı olduğu şey olduğunu beyan etmiştir.¹¹⁵ Yine o Fatiha Sûresinin beşinci ayetinde geçen "hidayet" kelimesinin ne anlam ifade ettiğini, sayısız çeşitlerinin olduğunu, fakat cins olarak dört mertebeye ayrıldığını ve bu mertebelerin neler ifade ettiğini beyan ettikten sonra, kullar tarafından istenilen hidayetten maksadın ya onlara zaten ihsan buyurulan hidayetin artırılması yahut o hidayet üzere onların tesbiti veyahut o hidayetin tesbitiyle beraber ona terettüb eden diğer bütün mertebelerin husûlû olduğunu söylemiştir.¹¹⁶

Yine Musa Kâzım Efendi tefsirinde ayetlerin farklı şekillerdeki tefsirlerine de yer vermiştir.

Örnek 1:

"İnanıp yararlı işler yapanlara altlarından ırmaklar akan cennetlerin kendilerine ait olduğunu müjdele. Onlardaki herhangi bir meyveden rızıklandırıldıkça: "Bu, daha önceden rızıklandığımız şeydir." derler (cennetteki bu rızık), onlara, o dediklerine benzer verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır ve onlar orada ebedi kalacaklardır." (Bakara, 25) ayetinde geçen من قبل kavli şerifi, "Her ne vakit müminlere cennet

¹¹⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 56,58; Ayrıca bkz.er-RAZÎ: a.g.e., I/125.

¹¹⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 11; Ayrıca bkz. Nasuriddin Abdullah b. Ömer el-BEYDAVÎ: Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, (İstanbul: Dersaadet Kitabevi, t.y.), 1-9.

¹¹⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 13; Ayrıca Bkz. el-BEYDAVÎ: a.g.e., 1/10-11; el-HAZİN: Lubu't-Tevîl fi Meani't Tenzil, (y.y,1326), 1-25; Ebu'l-Fida İsmail İBNİ KESİR: Tefsiru'l-Kur'an'il-Azim, (Beyrut: Daru İhya't-Turasi'l-Arabî, 1969), 1/42; Elmalılı M.Hamdi YAZIR: Hak Dini Kur'an Dili, (İstanbul: Azim Yay. Ty.), 1/121-122 (Bu Müfessirler de ilk görüşün tercihe daha şayan olduğunu söylemişlerdir.)

meyvelerinden bir rızık verilse şu meyve bundan önce dünyada veyahut yine burada rızıklandırıldığıımız meyvedir yani onun benzeridir derler” mealini ifade etmektedir.¹¹⁷

Örnek 2:

“Ey İsrailoğulları, size verdiğim nimetleri hatırlayın, bana verdiğiniz sözü tutun ki ben de size verdiğim sözü tutayım ve sadece benden korkun.” (Bakara, 40) ayetindeki اوفوا بعهدي اوف بعهدكم kavli şerifi aşağıdaki şekillerde tefsir edilmiştir:

“1-Rasulüme iman ve itaat ile ahdime vefa ediniz ki, ben de bunun karşılığında size ecir ve sevap vermekle ahdinize vefa edeyim. 2- Farzları eda ve büyük günahları terk ile ahdime vefa ediniz ki, ben de sizi af ve mağfiretle ahdinize vefa edeyim.3- Doğru yolda sebat ve istikametle ahdime vefa ediniz ki, ben de size iki dünya saadetiyle ahdinize vefa edeyim.

Bunlardan başka ahde vefanın daha pek çok mertebesi vardır ki: Evveli, bizim şهادet getirmenize mükabil, Cenâb-ı Hak'ın, bizi ebedi azabdan halâs etmesi ahiri de, bizim tevhid denizine girmemize karşılık Hak Teâlânın da bizi daimi bir kavuşmaya mazhar buyurmasıdır.”¹¹⁸

Musa Kâzım Efendi, tefsirinde zaman zaman rivayet metodunu benimsediğini gösteren örnekler vermişse de genellikle dirayet örneği olabilecek geniş izah ve yorumlar yapmıştır. Şahin Keskin, “Son Osmanlı Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi” isimli tezinde Musa Kâzım Efendi'nin tefsirde rivayetçi bir yöntem kullandığını söylemişse de biz bu

¹¹⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 226; Cennetle tefsir edenler için bkz. en-NESEFÎ: a.g.e, I/34; Celaleddin el-MAHALLÎ: *Tefsiru'l-Celaleyn*, (İstanbul: Çağrı Yay., t.y.), I/15; Dünya ile tefsir edenler için bkz. el-ALUSÎ: a.g.e., I/204; YAZIR: a.g.e., I/240.

¹¹⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e, 329; Ayrıca bkz. 228,337,340,372,375.

konuda kendisine katılmıyoruz.¹¹⁹ Çünkü Musa Kâzım Efendi'nin tefsirinde 18 hadis, 7 sahabî sözü, 3 tabîî sözü yer almaktadır.

Musa Kâzım Efendi bu tefsirinde sık sık Arapça dil tartışmalarına girişmiştir. Bu durum her ne kadar onun Arapça ile ilgili sağlam bir altyapısının varlığını gösterse de, gereğinden fazla dilbilgisi ve kelime açıklamalarının onun tefsirinin değerini azaltıcı bir etken olduğu kanısındayız.

Musa Kâzım Efendi'nin tefsirinde kullandığı dil, o gün için normal, akıcı, yeni Osmanlıca, yani Türkçe ağırlıklıdır. Ancak, bugünün dil anlayışı ile bakılınca çok ağır görülebilir. Musa Kâzım Efendi'nin tefsiri hakkında bu genel bilgileri aktardıktan sonra şimdi metodunu belirli başlıklar altında incelemeye devam edelim.

3. TEFSİRİN RİVAYET YÖNÜNDEN ÖZELLİĞİ

Rivayet tefsirine, “me’sur” veya “menkul” tefsir adı da verilir. Bu tür tefsirler Kur’an’ın Kur’an’la, Hz. Peygamber’in sünnetiyle veya sahabenin ayetler hakkında Allah’ın muradını açıklamaya yönelik nakilleriyle yapılan tefsirlerdir. Bu konuda tâbiundan gelen sözleri bazısı rivayet etmiş, bazısı da bundan vazgeçmişlerdir.¹²⁰

Hz. Peygamberle başlayan bu tefsir metodu, daha sonra Sahâbe’ye onlardan da Tâbiun’a intikal etmiştir. Bunların ardından ulaşan rivâyetler tedvin edilmiştir.¹²¹

Müfessirimizin tefsirinde dirayet yönü daha ağırlıklı olmakla birlikte rivayet yönü de ihmal edilmemiş, özellikle Kur’an’ın Kur’an’la tefsirine önem verilmiştir. Öncelikle O’nun Kur’an-ı Kur’an’la tefsirini inceleyelim.

¹¹⁹ Şahin KESKİN: a.g.e, 114.

¹²⁰ ez-ZEHEBÎ: et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/154; Muhammed Abdülazim ez-ZERKÂNÎ: Menâhilu'l-İrfan Fi Ulûmi'l-Kur'an, (Kahire,1980), II/12; Mennau'l-KATTAN, Mehabis fi Ulûmi'l-Kur'an, (Riyad, 1973), 347; İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Tarihi, (Ankara: Fecr Yay.,1996), II/118.

¹²¹ Ali TURGUT: Tefsir Usulu ve Kaynakları, (İstanbul; MÜİF Yay., 1991), 236.

3.1. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir Etmesi

Kur'an ayetlerinin getirdiği mesajları, indiği ortamı aralarındaki münasebetleri kavrayabilmenin en sağlıklı ve en güvenilir yolu, ayetlerin bir bölümünü diğer bir bölümü ile tefsir etmektir.¹²² Bu gerçek, İslamiyetin bidâyetinden beri bilinen ve değişik zamanlarda âlimlerce önemi vurgulanan bir husustur.¹²³ Çünkü Kur'an'ın bir yerinde mücmel olan bir husus başka bir yerde beyan edilmiş, bir ayeti diğer bir ayet izah etmiş, bir yerde umum ifade eden bir ayet diğer bir ayetle tahsis edilmiştir. Birtakım kıssalar Kur'an'ın bir yerinde kısa ve öz anlatılmalarına karşılık diğer bir yerde geniş bir biçimde izah edilmiştir.¹²⁴

Kur'an'ı tefsir etmek isteyen bir kimsenin bunları göz önünde bulundurarak izaha muhtaç bir âyetin tefsiri hakkında, aynı sûrede başka bir yerde onu açıklar mahiyette bir veya daha fazla ayetlerin olup olmadığını bilmesi şarttır. Bu nedenle Kur'an'daki bir âyetin başka bir ayetle tefsir edilmesine Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri ismi verilir.¹²⁵ Müfessirimiz Musa Kâzım Efendi de tefsirinde bu yöneme uymuş, pek çok ayetin izahında Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri metodunu kullanmıştır.

Konuyla ilgili bazı örnekler:

Örnek 1:

¹²² Ahmed b. Abdülhâli İBN TEYMİYYE: Mukaddime fi Usuli't-Tefsir, (Beyrut, 1988), 117; İBN KESİR: a.g.e., I/3; Bedruddin Muhammed b. Bahadır ez-ZERKEŞİ: el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an, (Kahire, 1957), II/175; İzzet DERVEZE: Kur'an'ı'l-Mecid, Çev. Vahdettin İNCE, (İstanbul: Ekin Yay., 1997); Ömer Nasuhi BİLMEN: a.g.e., I/46; İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Tarihi, I/40

¹²³ Halis ALBAYRAK: Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine, (İstanbul, Şule Yay; 1993), 11.

¹²⁴ İBN TEYMİYYE: a.g.e., 117; ez-ZEHEBÎ: et-Tefsir ve'l- Müfessirun, I/40-41; ez-ZERKEŞİ: a.g.e., II/175-176; Mennau'l-KATTAN: a.g.e., 347; Mehmet SOYSALDI: Nüzülünden Günümüze Kur'an ve Tefsir, (Ankara: Fecr Yay., 2001), 158

¹²⁵ Abdullah AYDEMİR: Ebû's-Sûud Efendi ve Tefsirdeki Metodu, (Ankara, t.y.), 59.

“Dediler ki sen yücesin (ya Rab); bizim senin bize öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur. Şüphesiz sen, bilensin, hâkimsin.” (Bakara, 32)

“Meleklerin, bu ayette سُبْحَانَكَ لا علم لنا cümlesinin başında kelimesini iraddan maksatları evvelce kendilerinden vaki olan sualden özür dilemektir. Yani tevbe ve istiğfardır. Bunun içindir ki, bu kelime tevbenin anahtarıdır. Nitekim Hz. Musa, Ru'yetullah talebinden tevbesinde “Sen yücesin, sana tevbe ettim, ben inananların ilkiyim” (Araf, 143) demiş ve Hz. Yunus'da kavmine gazabından nedâmetinde “Senin şânın yücedir, ben zalimlerden oldum” (Enbiya. 87) kelamıyla itiraf-ı kusur eylemiştir.”¹²⁶

Örnek 2:

“Âdem Rabbinden birtakım kelimeler aldı (onlarla amel edip Rabbine yalvardı, O da) bunun üzerine tevbesini kabul etti. Şüphesiz o tevbeyi çok kabul eden, çok esirgeyendir.” (Bakara, 37)

Âdem'in, Rabbinden aldığı ve telakki ettiği kelimelerden maksat Â'raf suresinde Âdem ve zevcesinden hikâye buyurulan “Rabbimiz, biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve acımazsan, muhakkak ziyana uğrayanlardan oluruz.” (Âraf, 23) ayet-i kerimesidir.¹²⁷

3.2. Kur'an-ı Sünnetle Tefsir Etmesi

Kur'an'ın Kur'an'la tefsirinden sonra, en önemli yöntem sünnet'le tefsiridir. Çünkü Hz. Peygamber insanlar arasında Kur'an'ı en iyi bilen ve bu Kitab'ın gâye ve maksadına en fazla muttâl olandı.¹²⁸ Sahabe herhangi bir

¹²⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 291; Ayrıca bkz. el-BEYDAVÎ: a.g.e, I/51.

¹²⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 310; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: a.g.e., I/469-470; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/55; el-HAZİN: a.g.e., 37; YAZİR: a.g.e., I/278. (Razi ve Hazin'e göre bu kelimeler ya “rabbena zalemna enfüsena” gibi tevbe kelimeleri ya emr-i hacca müteallık talimat yahut sudur eden zellenin tevbeye muhtaç olduğunu ve o hata üzerine tevbenin kabulünü beyandır

¹²⁸ İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Tarihi, I/43; Mehmet SOYSALDI: a.g.e, 171.

âyetin anlamını kavrayamadığında Hz. Peygamber'e bunu arz eder, o da kendisine indirilmiş olan Kur'an ahkâmını söz, fiil ve takrirleriyle açıklardı.¹²⁹

Hz. Peygamber'in tefsiri Kur'an'ın mücmel olan ayetlerini tafsil, umumi hükümlerini tahsis, müşkilini tavzih, neshe delâlet etme, müphem olanı açıklama, garip kelimeleri beyan etme, edebi inceliklerini içeren ayetlerin maksudunu bildirme gibi belli başlı kısımlara taalluk eder.¹³⁰

Rasulullah'ın sünnetinin Kur'an'la ilişkili iki yönü vardır: Birincisi, Peygamber Allah'ın indirdiğine olduğu gibi tâbi olur, diğeri mücmeldir. Hz. Peygamber Allah adına mücmelin manasını beyan eder. Farz oluş keyfiyetini umumî veya hususî özelliklerini izah eder. İnsanların ne şekilde hareket etmeleri gerektiğini beyan eder.¹³¹

Sünnetin bu özelliğinden dolayı İslam uleması da Kur'an'ın tefsirinin önce Kur'an'da aranmasını, Kur'an'da bulunmazsa sünnete müracaat edilmesini tavsiye etmiş ve sünneti Kur'an'ı Kerim'in bir ilavesi olarak kabul etmişlerdir.¹³² Hatta İmam-ı Şafii (819) "Allah'ın hüküm koymadığı konularda Rasulullah'ın sünnetinin Allah'ın hükmü mesabesinde" olduğunu söylemiştir.¹³³

Sahâbeden başlayarak, tefsir ilmiyle uğraşan tüm selef âlimleri, Hz. Peygamber'in tefsirinden büyük ölçüde faydalanmışlardır. Musa Kâzım Efendi de, tefsirinde zaman zaman hadislere yer vermekle bu geleneği sürdürmüştür. Rivayet ettiği hadislerin sıhhati ve rivayet zinciri hakkında bilgi vermeyen Musa Kâzım Efendi, kimi yerde ilk ravinin ismini belirtmiştir. Bazen de hadisi nakletmeden "bu konuyu birçok hadis teyit eder" demekle yetinmiştir.

¹²⁹ ez-ZEHEBÎ: et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/45; Mehmet ERDOĞAN: Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet, (İstanbul: MÜİF Yay., 1995), 91.

¹³⁰ Suat YILDIRIM: Peygamberimizin Kur'an Tefsiri, (İstanbul: Kayhan Yay., 1983), 70

¹³¹ Muhammed b. İdris eş-ŞAFİİ: er-Risale, (Kahire, 1979), 91.

¹³² eş-ŞATİBÎ: el-Muvafakat, (Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1975), VI/7-8.

¹³³ eş-ŞAFİİ: a.g.e., 92.

Şimdi Musa Kâzım Efendi'nin Kur'an'ın sünnetle tefsirine dair verdiği örneklerden bir kısmını aktarmak istiyoruz.

Örnek 1:

Musa Kâzım Efendi, Bakara Sûresinin 3. ayetinde geçen **وَمَا رَزَقْنَاهُمْ** ifadesini tefsir ederken rızkın harama dahi şamil olduğunu şu hadisi şerifle istidlâl eylemiştir:

“Şüphe yok ki Cenâb-ı Hak sana helâl rızık verdi. Fakat sen Allah'ın sana helal ettiği rızkın yerine haram eylediği rızkı tercih ettin.”¹³⁴ Zira bu hadis-i şerifte Rasul-ü Ekrem Efendimiz harama rızık ismini vemiş. Sonra da “Allah'ın haram ettiği rızkı seçtin” buyurmuş olduğundan bu hadis-i şerif, haramın dahi rızık olduğuna açık bir şekilde delâlet etmektedir.¹³⁵

Örnek 2:

“Allah bir sivrisineği hattâ onun da üstünde olanı (ondan daha zayıf bir varlığı) misal vermekten utanmaz, inananlar onun Rablerinden gelen bir (gerçek) olduğunu bilirler. İnkâr edenler ise, “Allah, bu misalle ne demek istedi?” derler...” (Bakara. 26) ayetinde geçen fevkiyetten murad, ya cüsse ve hacimde veyahut kendisiyle benzetme yapılan küçük ve hakir gibi bir manada ziyadelihtir. Nazm-ı kerim birinci ihtimale göre, “Allah sivrisineği bile benzetmeden çekinmez, nerde kaldı ki ondan daha büyük olan örümcek vesaire ile misal vermekten çekinsin”, ikinci ihtimale göre de, “Allah örümcek vesair ile değil, onlardan daha küçük ve hakir şeylerle bile benzetme yapmaktan çekinmez” anlamını ifade etmektedir.

Rasul-u Ekrem Efendimiz'in: “Eğer nezdi ilahi de dünyanın sivrisinek kadar değeri olsaydı ondan kafiye bir yudum su bile içirmezdi.”¹³⁶ hadis-i

¹³⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İBN MACE: es-Sünen, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), Hudud, 38.

¹³⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 61

¹³⁶ İBN MACE, Sünen, Zühhd 15; Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevra es-Sülemi et-TİRMİZİ, Sünenü't-Tirmizi, (Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye: t.y.) Zühhd 13;

şerifinde dünya sıvrisineğin kanadına benzetilmiş olduğundan, bu hadis-i şerif *فما فوقها* nazmı kerimindeki ikinci ihtimali te'yid ettiği gibi; Hz. Aişe'nin rivayet ettiği "Herhangi bir müslümanın ayağına bir diken veyahut ondan büyük bir şey batıpta ondan azap çekse ona karşılık Cenab-ı Hak onun mertebesini bir derece yükseltir ve bir günahını affeder."¹³⁷ hadis-i şerifi dahi mezkur nazımdaki her iki ihtimali tanzir eylemektedir.¹³⁸

3.3. Kur'an'ı Sahabe Kavliyle Tefsir Etmesi

Kur'an'ın anlaşılması konusunda, Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamberin sünnetinden sonra başvurulması gereken en önemli merci sahâbîlerdir.¹³⁹ Müfessir ayetlerin tefsiriyle alakalı Kur'an ve sünnette bir şey bulamayınca, sahabenin kavillerine müracaat eder. Çünkü onlar Hz. Peygamber'in yakın arkadaşları olmaları dolayısıyla Kur'an'ın tefsirini iyi bilen kişilerdir. Ayrıca Kur'an konusundaki bilgileri doğru olup salih amel sahibidirler.¹⁴⁰

Bununla birlikte bilgi, kültür ve Arapça seviyelerinin birbirinden farklı oluşu ve hepsinin sürekli olarak Hz. Peygamberin yanında bulunamayışı gibi sebeplerden ötürü tüm sahabenin aynı düzeyde tefsir bilgisine sahip olmadığını söylemek mümkündür.¹⁴¹

Musa Kâzım Efendi tefsirinde, sahâbe tefsirine az da olsa yer vermiş, naklettiği rivayetlerin çoğunu, kendi görüşünü desteklemek maksadıyla kullanmıştır.

Müfessirin sahabe sözleriyle tefsir ettiği âyetlerden bazı örnekler:

¹³⁷ Ebu Abdullah el-Eshabi el-Himyari MALİK B. ENES, *el-Muvatta*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993) Ayn 6; Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-BUHARİ, *el-Camiu's-Sahih*, (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1400) Marzı 3; MÜSLİM, *Sahihu'l-Müslim*, (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, t.y.), Birr 46-47-48; TİRMİZİ, a.g.e., Cenaiz 1 ; AHMED B. HANBEL, *Müsned*, (Beyrut: Daru's-Sadr, t.y.) 1/441, 3/123, 4/56.

¹³⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 244-245;

¹³⁹ Mehmet SOYSALDI: a.g.e., 191.

¹⁴⁰ ez-ZEHEBİ: *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, I/59; İBN KESİR: a.g.e., I/3; ez-ZERKEŞÎ, a.g.e., II/176;

İsmail CERRAHOĞLU: *Tefsir Tarihi*, I/167.

¹⁴¹ Ali TURGUT: a.g.e., 225.

Örnek 1:

Musa Kâzım Efendi, huruf'u mukattaayı tefsir ederken bu konudaki çeşitli görüşleri, bunların delillerini nakleder en sonunda da hakikate en yakın olan görüşün, fevatih-i sûverin esma-ı huruftan ibaret olduğunu söyleyerek bu konudaki kanaatini belirtir. Bu görüşlerden birisi de bu harflerin müteşâbihat kabilinden olduğudur. Bu görüşe göre, onlardan kasdedilen mananın neden ibaret olduğunu bilmek Allah'a mahsustur. Bu babda, Hulefa-i Raşidîn ve bazı sahabeden rivayet edilen sözler de bunu teyit edicidir. Ezcümle Hz. Sıddık: "Her kitabın bir sırrı vardır. Kur'an'ı Kerim'in sırrı da "elif lam mim" ve emsali gibi evâili suverdir" demiş ve Hz. Ali de "Her kitabın bir iç yüzü vardır, bu kitabın iç yüzü de evâili suverdir ki, hece harfleridir" buyurmuştur.¹⁴²

Örnek 2:

Musa Kâzım Efendi, Bakara Suresinin 25. ayetindeki اتو به متشابهها ifadesini tefsir ederken متشابه nin تشابه den ismi fail olduğunu, teşabehenin ise sıfatta benzerlik manasında bulunduğunu, bazen sûrette benzerlik manasında da kullanıldığını, burada kasdedilen manasının da bu olduğunu, zira dünya nimetleriyle arasındaki benzerliğin zatta ve sıfatta değil yalnız sûrette bulunduğunu belirterek Hz. İbn Abbas'ın: "Cennette dünya nimetlerinden hiçbir şey yoktur. Ancak, orada bu nimetlerin isimleri vardır" sözünün de bu hakikati beyan ettiğini söylemiştir.¹⁴³

3.4. Kur'an'ı Tabiun Kavliyle Tefsir Etmesi

Hem Hz. Peygamber, hem de halifeler döneminde fethedilen bölgelere gönderilen âlim sahabiler, çevrelerinde oluşturdukları ders halkalarında Kur'an'dan anladıklarını ve Hz. Peygamber'den öğrendiklerini öğrencilerine

¹⁴² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 30; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: a.g.e., I/227; YAZIR: a.g.e., I/153.

¹⁴³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 228; Ayrıca bkz. el-KURTUBÎ: a.g.e., I/240.

aktarıyorlardı.¹⁴⁴ Çoğunluğu Arap olmayan bu öğrenciler, azatlı köle anlamında “mevâlî” olarak adlandırılırdı.¹⁴⁵

Sahâbeden sema yoluyla nakilde bulunan tâbiun, bunun olmadığı durumlarda kendi ictihatlarına başvurmuşlardır. Reylerine göre tefsir yaparken kendi fikirlerin yanında, içinde yaşadıkları toplumun örf-adet ve geleneklerini de yansıtmışlardır.¹⁴⁶

Tabiundan tefsirle ilgili gelen görüşlerin kabul edilip edilmeyeceği hususunda âlimler arasında ihtilaf varsa da, müfessirlerin çoğunluğu onların görüşlerinin kabul edilmesinden yanadır.¹⁴⁷ Bazı müfessirler ise tabiundan gelen bu rivayetleri kabul etmemişlerdir. Çünkü onlar sahabe gibi Rasulullah’dan işitmemişlerdir.¹⁴⁸

Müfessirimiz tefsirinde tâbiun sözlerine pek az yer vermiş, sadece Mücahid ve el-Hasan el-Basri’den nakilde bulunmuştur. Naklettiği bu rivayetler, kendi görüşüne aykırı olan fikirlerdir. Musa Kâzım Efendi bu görüşlerin bir kısmını yorumsuz bırakırken, bir kısmına da itirazda bulunmuştur. Musa Kâzım Efendi’nin bu âlimlerden rivayet ettiği tefsir örnekleri:

Örnek 1:

“İçinizden, Cumartesi günü (avlanma yasağı)nı çiğneyenleri elbette bilirsiniz; işte onlara :”Aşağılık maymunlar olun!” dedik!” (Bakara, 65)

“Aşağılık maymunlar olun!” emr-i ilâhîsi kendilerine tevcih etti ve her birinin şekil ve süreti hakikaten maymun şekil ve suretine dönüştü. Bu ceza diğer insanlar için büyük bir ibret oldu. Müfessirlerden Mücahid: “Bu hadisede tahvil ve tebdil eden onların hakikaten şekil ve suretleri değil kalbleri ve

¹⁴⁴ Mehmet SOYSALDI: a.g.e., 211.

¹⁴⁵ Ali TURGUT: a.g.e., 228.

¹⁴⁶ İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Tarihi, I/105.

¹⁴⁷ İshak YAZICI: Ebu'l-Leys es-Semerikândî Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu, (Erzurum: A.Ü.İslami İlimler Fakültesi, 1982), (Basılmamış Doktora Tezi), 197-198.

¹⁴⁸ ez-ZEHEBÎ: et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/128.

tabiatları idi. “Aşağılık maymunlar olun sözünden murad onları maymunlar ile temsilden ibaretti. Yani “maymunlar gibi olunuz” demekti. Nitekim كمثل الحمار (Cum’a, 5) ayeti kerimesinden murat dahi Yahudi âlimleri kitap yüklü eşeklere benzetmekten ibaret idi.” demiştir.¹⁴⁹

Örnek 2:

“Dediler ki: “Bizim için Rabbine dua et, renginin nasıl olduğunu açıklasın.” Dedi: “O diyor ki: “Rengi parlak, sarı bir inektir, bakanlara sevinç verir.” (Bakara, 69)

بقرة صفراء bir sıfat terkibi olup “sarı inek” demektir. el-Hasan el-Basri Hazretleri’nin صفراء kavli şerifini “siyahlığı gayet şiddetli bir siyah inek” diye tefsir ettiği rivayet edilmiştir.

Musa Kâzım Efendi “safrâ”nın mukaddematı sevaddan olmak itibariyle siyah manasında kullanılması sahih ise de صفراء فاقع nazm-ı şerifinde bu kullanım sahih değildir. Zira siyah manasında sarı فقوع ile te’kid olunamaz. Çünkü فقوع yani “halisiyet” hakiki sarıya mahsus bir vasıftır” diyerek bu konuda el-Hasan el-Basri’ye (728) katılmadığını belirtmiştir.¹⁵⁰

4. TEFSİRİN DİRAYET YÖNÜNDEN ÖZELLİĞİ

Rivayet metodu yönünden müellifin eserini inceledikten sonra, şimdi de dirayet metodu bakımından özelliğini gözden geçirelim. Kaynaklarda “re’y” veya “ma’kûl” tefsir de denilen dirayet tefsiri, ayetlerin izahında sadece rivayetlere dayanılarak yapılmayıp, dil, edebiyât, din, mezhep ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsir türüdür. İslâm’ın ilk devirlerinden sonra sınırlar genişleyince Arap olmayan insanların kültürleriyle karşılaşmış,

¹⁴⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 380; Ayrıca bkz. Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir et-TABERÎ: Camiu’l-Beyan an Te’vili ayi’l-Kur’an, (y.y: Matbaatü’l-İstikâme, 1968), I/332; er-RAZÎ, a.g.e., I/554; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/167; İBN KESİR: a.g.e., I/105-106. (İbn Kesir, “Mücahidin bu sözü ayetin zahirine aykırı düştüğünden gariptir” der.); el-ÂLUSÎ: a.g.e., I/283; Reşit RIZA: a.g.e., I/343.

¹⁵⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 387-388; Ayrıca bkz. et-TABERÎ: a.g.e., I/345; er-RAZÎ: a.g.e., I/562; el-KURTUBÎ: a.g.e., I/450; İBN KESİR: a.g.e., I/110; el-ÂLUSÎ: a.g.e., I/288-289.

felsefe ve diğer ilimlerde çeşitli gelişmeler meydana gelince, Kur'an ayetlerinin sadece mevcut rivayetlerle izah edilmesi yeterli görülmemiş ve çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Böylece tefsirde dirâyet metodu ihtiyaca binaen ortaya çıkmıştır.¹⁵¹

Cevazı konusunda ilk dönemlerde tartışmaların yapıldığı dirayet tefsirini kabul edenler olduğu gibi, reddedenler de olmuştur.¹⁵² Ancak Kur'an'ın bitmek tükenmek bilmeyen ilahi bir hazine ve mucizevi kaynak olması, onun dirayet yönüyle tefsirini de gerektirmiş, bu konuya dair her müfessir kendi kapasitesince onu anlamaya ve anlatmaya çalışan eserler vücuda getirmiştir.

Müfessirimiz de eserinde bu metodu kullanarak başta lügat ilmi olmak üzere fıkıh, kelam gibi ilim dallarıyla ilgili bilgiler aktarmış, zaman zaman kendi kişisel tercih ve görüşlerine de yer vermiştir. Şimdi burada farklı başlıklar altında bu konuyu incelemeye çalışalım.

4.1. Kelam İlmindeki Yeri

Musa Kâzım Efendi'nin tefsiri kelâmî konular açısından büyük bir zenginliğe sahiptir. Biz de onun bu eğilimine uygun bir şekilde kelam konusuna geniş yer vermeyi münasip gördük.

Müfessir kelam ile ilgili ayetleri tefsir ederken ele aldığı konuya dair ayrıntılı bilgiler verir. Allah'ın varlığı ve birliği, Kur'an'ın muhluk olup olmadığı, imanın tanımı, şefaat, rızık, güç yetirilemeyecek olanın teklifi gibi birçok kelâmî konuyu Ehli Sünnet çerçevesi dâhilinde izah eder. Bu meseleler hakkında görüş açıklayan tarafların düşüncelerine delilleriyle birlikte yer verir. Birçok konuda Mutezile ve Haricilerin görüşlerine atıfta bulunur ve onlara gerekli cevabı verir. Bununla birlikte Musa Kâzım Efendi, Şiilerle Sünniler

¹⁵¹ ez-ZEHEBÎ: et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/246-247; İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Tarihi, II/210.

¹⁵² Ali TURGUT: a.g.e., 250.

arasındaki itikadi ayrılıkların giderilmesi gerektiğini savunur ve bu konuda şöyle der:

“Şiilerle Sünnîler arasındaki husûmet, âdetâ adâvet derecesine varmış, belki daha şiddetli şüphe yok ki bu, iyi bir şey değil. Hele bugün bu husumeti kaldırmalı. Bugün bütün İslamların ittihâdı lazımdır. Şiî olsun Sünni olsun, değil mi ki, Lâ ilâhe illallah, Muhammed Rasulullah’ diyor, kendini Müslüman addediyor, onu daire-i ittihâda almalıdır. Evet, hataları vardır, yok değil, fakat hatalarını ıslah edelim. Birbirimize karşı düşmanlık ilân etmeyelim. Hataları varsa ihtar ederek insaf dairesine davet edelim amma hasmane değil hüsn-i niyetle. Hepimiz Müslümanız. Nedir aramızdaki bu mücadele, bu kavga? bir münazara meclisi oluşturalım. Aramızdaki itilafı meseleler neyse halledelim.”¹⁵³

Müfessirimizin kelami konuları tesbit ve değerlendirmesini şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

4.1.1. Allah’ın Sıfatları

Kudret

“... Allah dileseydi işitmelerini ve görmelerini de götürürdü. Şüphesiz Allah’ın her şeyi yapmaya gücü yeter.” (Bakara, 20)

Kudret “bir şeyi icada gücü yetmek iktidar olmak” manasındadır. Bu iktidar ve kuvveti iktizâ eden sıfat manasında dahi kullanılmıştır. Kudret sıfatıyla Cenab-ı Hakk tavsif olunduğu gibi insan da tavsif olunur. Fakat bu iki kudret arasında birçok fark vardır. Ez cümle, Hakk’ın kudreti zâtî ve sermedî, kulun kudreti ise arızîdir ve daîmi değildir. Keza Hakk’ın kudretinde acz yoktur. Kulun kudretinde ise acz vardır. Çünkü acz, kulun lüzumlu bir mahiyeti, ondaki kudret ise Cenab-ı Hakk’ın ona verdiği muvakkat bir âriyetidir. Bunun içindir ki, Hakk’ın kudreti, Hakk’tan aczi nefy ile tefsir

¹⁵³ Musa Kâzım Efendi; Külliyat, 294.

edilmiş; kulun kudreti ise “bir şeyi işlemeye, kesb etmeye iktidar kendisiyle hâsıl olan bir sıfattır” diye tarif olunmuştur.¹⁵⁴

İlim

“O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı; sonra göğe yöneldi, onları yedi gök olarak düzenledi. O, her şeyi bilir.” (Bakara, 29) ayetindeki وهو بكل شيء عليم kavli şerifi üç faydayı içermektedir:

“Birinci fayda: Ezelden beri Cenab-ı Hakk’ın ilminin her şeyi kaplamış olması ve ona göre bütün eşyanın ortaya çıkmış bulunmasıdır.

İkinci fayda: Bu mükemmel eserlerin, böyle güzel ve faydalı bir şekilde ortaya çıkması, fâilinin hâkim ve her şeyi bildiğine kesinlikle delâlet etmiştir. Şu halde birinci fayda müessirden esere, ikinci fayda ise eserden müessiredir.

Üçüncü fayda: Geçen ayette ثم يحييكم ثم buyrulması üzerine muhataplarda hâsıl olan “bedenlerin oluşumları, bozulup ayrıldıktan ve parçaları dağılıp her parça kendi aslına eriştikten sonra ikinci defa her beden parçası tekrar nasıl toplanacak ve beden eskiden olduğu gibi nasıl olacaktır” şeklindeki bir şüphenin giderilmesidir ki, nazm-ı kerim bu şüpheyi izale hususunda هو بكل خلق عليم kavli-i şerîfinin benzeri bir naklî delildir.”¹⁵⁵

4.1.2. Allah’a Nisbeti Muhal Olan Sıfatlar

“Ey insanlar, size ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki, (azaptan) korunasınız.” (Bakara, 21) ayetindeki لعلكم تتقون ifadesinde yer alan لعل kelimesi ترجي yani “matlup olan bir şeyin husulünü ümit” manasında ya da اشفاق yani “arzu edilen bir şeyin vukuundan tevakku ve ihtiraz” manasında kullanılır. Burada ترجي manasında kullanıldığı malumdur. Fakat bu teraccîden maksat Hakk’ın değil kulların teraccîsidir. Çünkü Cenab-ı Hak ترجي ve اشفاق

¹⁵⁴ Musa Kâzım Efendi: *Safvetü’l-Beyan fi Tefsiri’l-Kur’an*, 169; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: *Mefatihü’l-Gayb*, I/301; el-KURTUBÎ: a.g.e., I/224; İBN KESİR: a.g.e., I/156.

¹⁵⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 274; er-RAZÎ: a.g.e., I/375.

gibi şeylerden kat'ıyyen münezzehtir. Şu halde Kur'an-ı Kerim'in herhangi ayetinde bu ifadenin zikri kullara nisbetledir.”¹⁵⁶

4.1.3. Melekler

Musa Kâzım Efendi, “Bir zamanlar Rabbin meleklerle: “Ben yeryüzünde bir halife yapacağım” demişti. (Melekler): Orada bozgunculuk yapan, kan döken birisini mi halife yapacaksın? (Bakara, 30) ayetinde geçen “melek” lafzı üzerinde uzun bir şekilde durmuştur. O, melek lafzının ya “risalet” manasında الوكه den ya da “kuvvet ve şiddet” manasında ملك den alındığını ve onların insanlar ve Allah arasındaki risalet vazifesini yaptıkları ve kuvvet sahibi oldukları için bu isimlerle isimlendirildiklerini¹⁵⁷ beyan ederek, meleklerin varlığının birçok Kur'an ayeti ve hadislerle sabit olduğu gibi bazı aklî delillerle de isbat edileceğini belirtmiş ve İmam Razi'den naklen şöyle demiştir:

“Akıl, hayat sahiplerinin üçe ayrılmasını gerektirir. Zira hayat sahipleri ya konuşandır yahut değildir. Değilse hayvandır. Konuşansa bu ya ölüme maruzdur, yahut değildir. Ölüme maruzsa insan, değilse melektir. Madem ki kainatta birinci kısım, ikinci kısım vardır o halde üçüncü kısmın da var olması gerekir.”¹⁵⁸

Musa Kâzım Efendi bu gibi aklî delillerin meleklerin bilfiil varlığına değil, belki varlığının mümkün olmasına işaret ettiğini ve bu konudaki asıl itibar ve dayanağın şer-i deliller olduğunu yani meleklerle iman gerekliliğinin aklen mümkün ve şer-î naslar ve nakli deliller ile de sabit olduğunu zira aklen mümkün olan bir şeyi yaratıcının haber vermesinin o şeye imânı gerektirdiğini beyan ederek, semavî ve semavî olmayan bütün dinlerin mensuplarının ve hatta hiçbir dine mensup olmadığı halde yalnız Allah'a inanan kadim

¹⁵⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 185; Ayrıca bkz. Mehmet VEHBÎ: a.g.e., I/72; Diğer örnekler için bkz. Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 105,130, 241.

¹⁵⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., I/278; Ayrıca bkz. et-TABERÎ: I/198 (“Risalet” manasındandır der); EBU HAYYAN, a.g.e., I/137 (“Kuvvet” manasındadır der); Melek lafzının tanımı için bkz. Hüseyin ATAY: Kur’anda İman Esasları, (Ankara: Atay Yay., 1998), 95.

¹⁵⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 278; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: Mefâtihu'l-Gayb, I/376.

felsefecilerin bile meleklerin varlığını kabul ettiklerini fakat onların hakikat ve mahiyetinde ihtilaf ettiklerini söylemiş ve bu ihtilaflardan birkaçını tefsirinde arzetmiştir.¹⁵⁹

Musa Kâzım Efendi, bu ihtilafları beyan ettikten sonra melekler meselesinde bize farz olan şeyin onların varlığına imandan ibaret olduğunu, bu yönde iman olduktan sonra onların hakikat ve mahiyetleri hakkındaki görüş ve icthatlardan Kur'an ayetlerine zıt düşmemek kaydıyla mes'ul olunmayacağını ifade etmiştir.

Meleklerin “orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın” şeklindeki sözlerinin, Cenab-ı Hakk'a itiraz olmadığını zira onların, bu gibi şeylerden uzak olduğunu belirten Musa Kâzım Efendi, bu sözlerden maksadın yeryüzünün imar ve ıslahı için, orada fesat çıkaracak ve kan dökecek insanın yaratılması, halife kabul edilişi veyahut kendileri gibi taat ehli var iken yeryüzü halifesinin günah ehlinden seçilmiş bulunması şaşılacak bir şey ve bu hususta kendilerine gizli olan hikmetin izharını ve bu konu hakkında onların şüphelerini giderecek şeyin haber verilmesini talep olduğunu beyan etmiştir.¹⁶⁰

4.1.4. Peygamberler ve Sıfatları

Örnek 1:

“Eğer kulumuz (Muhammed)e indirdiğimizden şüphe içinde iseniz, haydi onun gibi bir sûre getirin. Allah'tan başka bütün şahitlerinizi de çağırın. Eğer doğru iseniz (bunu yapın). Yok eğer yapamadınızsa, ki asla yapamayacaksınız, o halde yakıtı insanlar ve taşlar olan, inkârcılar için hazırlanmış ateşten sakının.” (Bakara 23,24)

¹⁵⁹ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 278-279. Meleklerin hakikat ve mahiyetindeki ihtilaf için bkz. er-RAZÎ: a.g.e., 1/376; el-BEYDAVÎ, a.g.e., 1/49; Ayrıca bkz. el-ÂLUSÎ: a.g.e., 1/218-220; YAZIR: a.g.e., 1/263-264.

¹⁶⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 282-283; Ayrıca bkz. el-BEYDAVÎ: a.g.e., 1 -50; İBN KESİR: a.g.e., 1/169 Daha geniş bilgi için bkz. Muhammed et-Tahir İBN AŞUR: *et-Tahrir ve't-Tenvir*, (Tunus, 1984), 1/402-403; Muhammed Hüseyin et-TABATABÂÎ: *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an*, (Beyrut, 1973), 1/116.

“Bu iki ayeti kerime nübüvvet-i Muhammediyyeye kesin bir şekilde delâlet etmektedir ki, bu delâletlerin ilki, bu ayetlerle hasımlara karşı belîğ bir şekilde meydan okunmasıdır. İkincisi: لن تفعلوا kavli şerifi ile gaybdan haber verilmesidir. Üçüncüsü ise Hz. Peygamberin tam bir fetanet ve cesaretle meydan okumaya atılmasıdır ki o’nun kendi nübüvvet ve risaletinde zerre kadar şüphesi olsaydı bir muarızın çıkıpta, Kur’an’ın kısa bir sûresine değil belki de bütün sûrelerine benzer yapması ihtimaline binaen muarızlarını böyle mübalağalı ve gayet şiddetli bir çekişmeye davet etmezdi.”¹⁶¹

Örnek 2:

“Bazı İslam fırkaları Hz. Âdem kıssasına dayanarak peygamberlerin isyandan masum ve mahfuz olmadıklarına değişik şekillerde istidlâl eylemişlerdir.

Birincisi: Âdem (a.s) nebî idi. Halbuki Allah tarafından nehy ve men olunduğu şeyi işledi. Allah’ın nehyettiği şeyi işleyen herhangi bir kimse ise asidir. İkincisi: Bu kıssa da Âdem’in nehyolunduğu şeyi işlemesi sebebiyle zalimlerden olduğu zikredildi. Hâlbuki her zalimin melun olduğu الا لعنة الله على الظالمين “Allah’ın laneti zalimlerin üzerinedir” (Hud, 18) nazm-ı kerimiyle bildirildi. Üçüncüsü: وعصى ادم ربه و غوي “Âdem Rabbinin buyruğuna karşı geldi ve şaşırdı.” (Taha, 121) Ayet-i kerimesinde Âdem isyan ve tuğyanla tavsif edildi. Dördüncüsü: Hak Teala Âdem’e “günahtan dönme ve pişmanlık” demek olan tevbeyi telkin etti. Beşincisi: Âdem şayet af ve mağfireti ilahiyyeye mahzar olmazsa büyük günah işleyen demek olan hasirînden olacağını itiraf eyledi. Altıncısı: Eğer Âdem günahkâr olmasaydı cennetten kovulmazdı.”¹⁶²

Musa Kâzım Efendi de, “bu görüşlerin hepsine tarafımızdan cevap verildi” diyerek kendi istidlâllerini beyan etmiştir.

¹⁶¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 212; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: Mefâtihu’l-Gayb, I/333; en-NESEFÎ: a.g.e., I/31. Nübüvvetin ispatı hakkında bkz. el- MATURÎDÎ, a.g.e., 254.

¹⁶² Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 315.

“Evvelen: Âdem o zaman henüz nebi değildi. Eğer iddia edenin itikadınca nebî idiyse, ispat etmesi lazımdır. Hâlbuki müddeî bunu ispat edemedi. İkinci olarak: Filvâki Âdem nehyolunduğu şeyi işledi. Fakat bu nehiy, nehy-i tahrimi değil, nehy-i tenzîhi idi. Üçüncü olarak: Âdem’e zâlim ve hâsir tesmiyesi kendi hakkında daha münasip ve evlâ olan bir şeyi terk ekmesi sebebiyle nefesine zulmettiği, haz ve nasibini zayî eylediği cihetiyledir. Dördüncü olarak: Cenâb-ı Hakk’ın Âdem’e tevbeyle telkin etmesi, fevt eylediği şeyi telafi içindi. Âdem’in cennetten kovulması ve çıkarılması meselesine gelince bu da işlediği isyâna bedel ceza için değil, belki hem hakkında evlâ olan bir şeyi terk ettiğinden dolayı kendisini azarlama, hem de *اني جاعل في* *فنسي ولم نجد له عزما* kavli şerifinin hükmünü ifa içindi. Burada “Unuttu, biz onda bir azim (ve sebat) bulamadık.” (Tâhâ, 115) ayet-i kerimesi mantukunca, Âdem o menedilen fiili, unutma eseri olarak işlemiş ve fakat unutma sebeplerinden korunmayı terk ettiği cihetle, ihrâç ile cezalandırılmıştır.”¹⁶³

4.1.5. Mutezilenin Kitap İndirme ve Peygamber Gönderme Konusundaki Fikirlerinin Tenkidi

“Hepiniz oradan inin” dedik. “Yalnız size benden bir hidayet geldiği zaman, kimler benim hidayetime uyarsa artık onlara bir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”(Bakara, 38)

“Cenab-ı Hak’tan kullarına, hidayetlerine neden olan vahyin ve Nebinin geldiği şüphesiz iken bu ayette Âdem ve eşine hitaben “Benden size bir hidayet gelirse” buyurulmuş olması, kitap indirmenin peygamber göndermenin Cenab-ı Hakk’a aklen vacip olmayıp, belki bunun Cenab-ı Hak’ın bir lütfu olduğuna iman ve işaret hikmetine mebnidir. Zira Mutezilenin zannettiği gibi kitap indirmek ve peygamber göndermek Cenab-ı Hakk’a

¹⁶³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., I/315; Ayrıca bkz. RAZÎ: Mefâtihu’l-Gayb, I/458; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/156.

aklen vacip olsaydı Hakk Teala bu ayette ياتي fiilini şekke delalet eden ان ile takyid etmezdi.”¹⁶⁴

4.1.6. Ahiret

4.1.6.1.Meâdin Ruhaniliği veya Cismaniliği

“İnanıp yararlı işler yapanlara, altlarından ırmaklar akan cennetlerin kendilerine ait olduğu müjdele!” Onlardaki herhangi bir meyveden rızıklandırıldıkça: “Bu daha önce de rızıklandığımız şeydir” derler. (Cennetteki bu rızık), onlara, o (dedikleri)ne benzer verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler vardır ve onlar orada ebedî kalacaklardır.” (Bakara, 25)

Musa Kâzım Efendi, bu ayetin tefsirinde meâdın ruhanî ve cismanî olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirterek bunların tanımlarını yapmış ve daha sonra da şu açıklamalarda bulunmuştur.

“İlahi şeriat ile müteşerrî ve semavî dinler ile mütedeyyin olan bütün milletlerin hepsi meâda iman etmişler ve fakat suret ve keyfiyette ihtilaf etmişlerdir. Bazıları meâd’ın ruhânî bazıları da hem ruhânî hem de cismanî olduğuna inanmışlardır ki, Ehli İslam dahi bu zümredendir. Zira bu konuda varid olan gerek Kur’an ayetlerinin, gerek Hz. Peygamber’in hadislerinin zahiri, meâdın hem cismani hem de ruhanî olduğuna kat’iyyen delâlet etmektedir. Akıl da bunun imkânını kabule mecburdur. Zira mahiyet itibariyle meâd, mebdein benzeridir. Madem mebde vakidir. O halde onun benzeri olan meâdın da imkânı şüphesizdir.”¹⁶⁵

4.1.6.2. Cennet’in Mahlûk Olup Olmaması

“Dedik ki: Ey Âdem, sen ve eşin cennette oturun. Ondan dilediğiniz yerde bol bol yeyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.” (Bakara, 35)

¹⁶⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 313; Ayrıca bkz.EBU’S-SUUD: a.g.e., I/93.

¹⁶⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 234,235; Ömer Nasuhi BİLMEN: Muvazzah İlmî Kelâm, (İstanbul, 1959), 258-260

Müfessir ayette geçen cennetten muradın “daru’s-sevap” olduğunu söylemekle birlikte bu konuda muhaliflerin görüşlerine de yer vermiştir. Mutezîle ve Ebu’l-Müslim İsfehânî, Âdem’in evvela oturduğu sonra çıktığı cennetin, Âdem’i imtihan için Filistin yurdunda yahut Fars ve Kirman arasında Allah’ın yarattığı bir bahçe olduğunu ve ... قلنا اهبطو... ayetindeki هبوط lafzının da bu bahçeden Hint diyarına intikal manasında bulunduğunu söylerken, bazı ulema da bu mesele hakkında varid olan delillerin zayıf ve birbirine muarız olduğunu, bu yüzden bu babda durularak bunun hakikatının ilmi ilahiye teslim edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.¹⁶⁶

4.1.6.3. Haşrin İmkânı

Örnek 1:

Musa Kâzım Efendi, Bakara Sûresinin 25. ayetini tefsir ederken haşrin imkânı konusuna da değinmiştir. O bu dünyanın mükâfat ve cezâlara müsait olmadığını, daha doğrusu bu âlemde hakikî saadetin bulunmadığını, hatta lezzet diye telkin edilen şeylerin lezzet değil belki elem ve derdi defetmekten ibaret bulunduğunu, ruhun gerçek mutluluğunun Cenab-ı Hakk’ın cemâlini görmeye ulaşmaktan, bedenın mutluluğunun cismânî zevkler ile zevklenmekten ibaret olup, bu hayatta bu iki mutluluğu bir araya getirmenin mümkün olmadığını belirtmiş ve şöyle demiştir:

“Şu halde, kutlu kimselerin her iki saadete mazhar olabileceği keza yine daimi olarak eşkiyânın her iki musibete karşı kalacağı bir âlemin varlığı gerekli ve zarurîdir ki o da “meâd âlemi” ve “ahiret günü”dür. Mebdeimizin tadrîci ve kânun-i tevalüde tabi olduğundan, meâdımızda böyle olabileceği düşüncesine binaen meâdın vakî olması muhal sayılıyor ise de bu mülâhazanın dayanağı gaibi şahide kıyas olup, bu ise batıldır.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 304,305; Ayrıca bkz.er-RAZÎ: a.g.e., I/454; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/54; el-HAZİN: a.g.e., 38; el-ALUSÎ: a.g.e., I/233-234; YAZIR: a.g.e., I/275. (Cennetten murad” daru’s-sevap olan cennettir” demişlerdir.)

¹⁶⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 236,237; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: a.g.e., I/343.

Örnek 2:

“Allah’a nasıl nankörlük edersiniz ki, siz ölüler idiniz, o sizi diriltti: yine öldürecek yine diriltecek; sonra O’na döndürüleceksiniz. Bakara Sûresi’nin 28. ayetinde meâdın sıhhatine delalet eden delile işaret vardır ki, o da Cenab-ı Hakk’ın önce diriltmeye kudretinin, ikinci olarak diriltmeye kudretini istilzâm etmesidir. Zira “önce yaratmak sonra tekrar yaratmadan daha kolay değildir” diye cevap verilmiştir.¹⁶⁸ Musa Kâzım Efendi, Bakara Suresinin 29. ayetinde haşrin aklen imkânını üç şeye dayandırmıştır. Bunlardan birincisi, maddeler ve bedenın parçalarının toplanması ve onlara hayat verilmesinin kolay olmasıdır ki *ثم يحييكم ثم إليه ترجعون* kavli şerifi ile buna işaret buyurulmuştur. Zira bedenın cüzlerine, ıftırak ile ıctımanın, mevt ile hayatın takibi bu cüzlerin o gibi şeyleri bizzat kabul ettiğine kesin delildir. Madem ki bedenın cüzleri bunları bizzat kabul etmektedir. O zaman son dirilişde de kabul edeceği şüphesizdir. İkinci ve üçüncü ise Cenab-ı Hak insanoğlunu ve ondan yaratılış yönünden daha büyük ve saat itibarıyla daha ilginç ve acayip olan yer ve gökyüzünü bütün âlemleri yaratmaya kâdir olunca tekrar diriltmeye ve tekrar hayata döndürmeye kâdir olacağı elbette öncelikli bir yoldur.¹⁶⁹

4.1.6.4. Vaad ve Vaid

“Ey İsrailoğulları, size verdiğim nimetleri hatırlayın; bana verdiğiniz sözü tutun ki, ben de size verdiğim sözü tutayım ve sadece benden korkun.” (Bakara, 40)

“Bu ayet-i kerime vaad ve vâidi içermekte olup nimete şükür ve ahde vefanın vûcubuna ve herhangi bir mü’minin Allah’tan başka kimseden korkmamasının lüzumuna delâlet etmektedir.”¹⁷⁰

4.1.7. İman-Amel İlişkisi ve Kalben Tasdikın Yeterli Olup Olmaması Hakkında Bilgi Vermesi

¹⁶⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 261; Ayrıca bkz. YAZIR: a.g.e., I/249-250.

¹⁶⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 274,275; Ayrıca bkz. Hüseyin ATAY: a.g.e., 121-122.

¹⁷⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 330; Ayrıca bkz. İBN AŞUR: a.g.e., I/453; et-TABERİ: a.g.e., 250.

“Onlar ki gaybe inanıp namazlarını kırlarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah rızası için) harcarlar.” (Bakara, 3) ayetinin tefsirinde müfessir, iman kelimesinin ulema arasında muhtelif tanımları bulunduğunu, bunların neler olduğunu belirterek, bu konuda imanın tasdikten ibaret olduğunu söyleyen Ebu’l-Hasan el-Eşâri’nin (935) görüşünü benimsemiş yalnız, ahiret âleminde kurtuluş için bunun yeterli olup olmadığı konusunda Eşâri’den ayrılarak, bu konuda lisanen ikrârın da gerekli olduğunu savunan Ebu Hanîfe’nin görüşünü desteklemiştir. Zira Cenab-ı Hakk, Kur’an-ı Kerim’de hakkı bilip de itiraf etmeyen muânnidi, cehalet içinde yaşamış ve inkâr iddiasını söyleyen cahil ihmalkârdan daha fazla zemmetmiştir.¹⁷¹

4.1.8. Kulların Fiilleri Hakkında Bilgi Vermesi

Örnek 1:

“Allah da kendileriyle alay eder ve onları bırakır; taşkınlıkları içinde bocalayıp dururlar.” (Bakara, 15)

“Ehl-i Sünnet itikadınca kullardan sudur eden küfür, isyan ve tuğyan gibi şeylere dahi şamil olan bütün ihtiyari fiillerin faili Allah ve kasibi kul olduğu ve Cenab-ı Hakk’a nisbetle hiçbir şeyde kabih bulunmadığı cihetle şüphe yok ki *و يمدهم* kavli-i şerifi zahiri üzerinedir. Yani bu fiilin Cenab-ı Hakk’a isnadı hakikattir. Şu halde Ehl-i Sünnet’e göre *و يمدهم* nazm-ı kerim’i teville asla ihtiyaç yoktur. Fakat Ehl-i İtızal mezhebince küfür, tuğyan ve bunların emsali bütün fiiller Cenab-ı Hakk’a nisbetle kabih olduğu gibi, bunları icat ve ziyade etmek dahi kabih olduğundan kabih olan herhangi bir fiili, bir şeyi Cenab-ı Hakk’a isnat caiz olmadığından onlara göre *و يمدهم في طغيانهم* kelamı zahiri üzerine icra edilemez.”¹⁷²

¹⁷¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 52-53; Ayrıca bkz., EBU HANİFE: *el-Âlim ve’l-Müteallim*, (İstanbul, 1992), 18; EBU HANİFE, *el-Fıkhü’l-Ekber*, (Mısır, 1323), 68; Nureddin Ahmet b. Muhammed es-SABUNÎ: *el-Bidâyetü fi Usulî’l-Din*, (Ankara, 1991), 87; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/17-18; Süleyman ULUDAĞ: *Kelam İlmi ve İslâm Akâidi*, (İstanbul, 1982), 276-280; Şerafettin GÖLCÜK-Süleyman TOPRAK: *Kelâm*, (Konya, 1911), 111.

¹⁷² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 133; Ayrıca bkz., Ebu Mansur el-MÂTURÎDÎ: *Kitabü’t-Tevhid*, Çev. Bekir TOPALOĞLU, (Ankara: İsam Yay., 2002), 286-336.

Örnek 2:

“Bir zaman da sizin sözünüzü almış, üzerinize dağı kaldırmıştık: “Size verdiğimiz kuvvetle tutun, içinde olanı hatırlayın ki (azabımızdan) korunasınız.” (demiştik).” (Bakara, 63)

“Bazı zevat : “Ref’i Tur hadisesi İsrailoğullarını imana ilcâ ve icbardır. Bu ise teklife zıttır. Zira teklif, irade ve ihtiyar olup hâlbuki ref’i Tur anında kavmin irade ve ihtiyarı kaldırılmıştır” diye red meyanında itiraz etmişse de, Taftazani (1390) tarafından bu itiraza “fil vâki ref’i Tur hadisesi gayet korkunç bir hadisedir. Fakat ihtimal ki İsrailoğullarının Tevrat’ı kabulleri, o hadisenin hemen vukuu anında değil belki üzerlerinde dağın uzun müddet durmasıyla korku ve haşyetin kendilerinden zevali zamanında idi. Yahut selef imamlarına göre böyle icbar ve ilca suretiyle iman kâfi idi” diye cevap verilmiştir.”¹⁷³

4.1.9. Teklif-i Mâ lâ Yutâk (Güç Yetirilemeyecek Olanın Teklifi)

“Adem’e isimlerin tümünü öğretti, sonra onları meleklere sunup: “Haydi doğru iseniz onların isimlerini bana söyleyin” dedi.” (Bakara, 31)

Bazı âlimlerin muhal ile teklifin cevaz ve vukuuna bu ayet ile delâlet ettiklerini fakat bu delâletin sahih olmadığını, zira انبؤني باسماء هؤلاء kavli şerifinin meleklere -asıl yaratılışıyla asla uygunluğu olmayan eşyanın özellik ve sıfatlarını bildirmek gibi- muhal bir emri teklif değil belki hilafet vazifesini ifaya kudretlerinin yetmeyeceğine kendilerini tenbih ve ikaz olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁴

4.1.10. Fasıkların Durumu

¹⁷³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 376; Ayrıca bkz. Reşit RIZA: a.g.e., I/340; Cebr ve ihtiyar hakkında bkz. Ebu’l-Vefâ et-TAFTAZANÎ: Ana Konularıyla Kelam, Çev. Şerafettin GÖLCÜK, (İstanbul: 2000), 153-173.

¹⁷⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 283; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: İslam İnançının Ana Konuları, (Meâlimu Usulu’ d-Din), Çev: Nadim MACÎT, (Erzurum: İhtar Yay., 1996), 83-84.

“İşte onlar, Rablerinden bir hidayet üzeredirler ve umduklarına erenler, işte onlardır.” (Bakara, 5) “Mutezile ve Haricîler, Ehli İslamdan olan fasıkların cehennemde ebedi kalacaklarını bu ayet-i kerime ile delillendirmişler ve şöyle demişlerdir:

“Madem ki bu ayet-i kerime, şeklî ve manevî felah ve necatın ancak önceki ayetlerde üstün sıfatları beyan buyurulan takva ehline mahsus ve münhasır olduğuna kesin bir şekilde delâlet etmektedir. O halde fasıkların bu hükümden hariç kalarak, cehennemde ebedî kalmaları zaruridir.” Tarafımızdan onların bu istidlâllerine, “Bu ayetteki felahtan murad felah-ı kâmilidir zira mutlakıtır. Mutlak ise, bu gibi yerlerde kemâline hasredilir. Binaenaleyh ayet-i kerime, Ehl-i İslamdan olan fasıkların felah-ı kemale nâil olmayacaklarına mefhumen delâlet eder. Yoksa asla felah olmayacaklarına delâlet etmez. Şu halde onların cehennem ateşinde ebedî kalmalarına dair bir hüküm bu ayetten istinbat edilemez” diye cevap verilmiştir.”¹⁷⁵

4.1.11. Şefaât

“Ve öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse kimsenin cezasını çekmez, kimseden şefaât da kabul edilmez; kimseden fidye de alınmaz ve onlara hiçbir yardım yapılmaz.” (Bakara, 48)

“Mutezile bu ayetle şefaatin nehyine istidlal etmişler ise de Ehl-i Sünnet tarafından onlara: “Bu ayet kâfirler hakkında şefaatin nehyine delildir. Yoksa bunun genel olarak şefaatin nefyine delâleti yoktur. Çünkü mü’minler için şefaatin hak olduğuna dair birçok ayet-i celile ve hadis-i şerife delâlet ve şehadet etmektedir” diye cevap verilmiştir.”¹⁷⁶

4.1.12. Halku’l Kur’an

¹⁷⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 75-76; Ayrıca bkz. Fahrüddin er-RAZÎ: İslam İnancının Ana Konuları, 120-122.

¹⁷⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 347; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: Mefatihü’l-Gayb, I/503-504; YAZIR: a.g.e., I/292; Celal YILDIRIM: İlmin Işığında Asrın Kur’an Tefsiri, (İstanbul: Anadolu Yay., 1986), I/186.

“İnkâr edenlere gelince, onları uyarsan da, uyarmasan da onlar için birdir; inanmazlar.” (Bakara,6)

“Ehl-i İtizâl “Kur’an’ı Kerim’de zikir buyurulan mazi sigaları Kur’an’ın hudûsuna delildir. Zira bir şeyden mazi sigasıyla ihbar etmek, o şeyin o siga ile ihbara takdimini gerektirir. Bu ayet-i kerimede Ebû Cehil ve emsali muannidin hakkında “küfür ettiler” diye hüküm ve ihbarın sahih olması için bu siga ile ihbardan evvel onların küfür ile vasıflanmış olmaları gerekir. Bu durumda ise, Kur’an’ı Kerim’in hudûsu şüphesiz sabittir.” demişler ise de, bunlara tarafımızdan: “Sizin zikrettiğiniz şu delilden lazım gelen şey kelâmı ezelinin hudûsu değil, bu kelâmın taallukatının hudusudur, kelâmı ezelinin taallukatının hudûsunda ise tartışmaya gerek yoktur” diye cevap verilmiştir.”¹⁷⁷

4.1.13. Rızık Konusuna Değınmesi

ومما رزقنا هم ينفقون ... (Bakara, 3) ayetinde geçen rızık Cenab-ı Hak’ın bir şeyi hayat sahiplerine tahsis etmesi, o şeyi kullanmak için kudret vermesi manasında olduğunu söyleyen Musa Kâzım Efendi, haramın da rızık olup olmadığı konusunda Ehli Sünnet uleması ile Mutezile uleması arasında ihtilaf olduğunu belirterek, Mutezile ulemasının haramı rızka dahil etmediklerini ve bu iddialarını vermiş sonra da Ehli Sünnet ulemasının bunlara verdikleri cevapları sıralamıştır.

Müfessir bu konudaki tercihini Ehli Sünnetten yana kullanarak ومما رزقنا kavli şerifindeki “rızık” tan muradın helâl-i halis olduğunu, fakat bunun, rızık harama şamil olmamasını gerektirmediğini söylemiş ve bu konuya iki şekilde delil getirmiştir:

Birincisi: Peygamber Efendimizin “Şüphe yok ki Cenab-ı Hak sana helâl rızık verdi, fakat sen Allah’ın sana helâl ettiği rızık yerine haram ettiği

¹⁷⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 80-81: Ayrıca bkz. Saadettin b. Ömer et-TAFTAZANÎ, *Şerhu’l-Akaidi’n-Nesefiyye*, (Kahire, 1988), 43/44; W.Montgomery WATT: *Modern Dünyada İslam Vahyi*, Çev. Mehmet AYDIN, (Ankara, 1982), 142-148

rızkı ihtiyar ettin¹⁷⁸ hadisi şerifidir. İkincisi: Eğer haram dahi rızık olmasaydı bütün hayatı boyunca haram yiyen bir kimsenin merzuk olmaması gerekir ki, bu da batıldır. Zira “yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızkı Allah’a ait olmasın.” (Hud, 6) ayetince rızkı yaratan ancak Allah’tır.¹⁷⁹

4.2. Fıkıh İlimindeki Yeri ve Fıkıhtaki Mezhebi

Fıkıhî tefsir, Kur’an’ı Kerim’in amelî yani ibadet ve muamelat yönleri ile meşgul olan, bu konu ile ilgili ayetleri açıklayan ve onlardan hükümler çıkarmaya çalışan tefsir çeşidi olarak tanımlanmaktadır¹⁸⁰. Müfessir Musa Kâzım Efendi, tefsirinde ahkâm ayetleri ile ilgili açıklamalara da yer vermektedir. Kendisi Hanefi mezhebinden olmasına rağmen, bu konuda mezhep taassubu içerisine girmemiş ve şöyle demiştir:

“İslâm fırkaları arasında birçok nizâlar olmuş, İslâm tefrikaya düşmüş, birçok mezhepler çıkmış. O mezheplerden bir kısmı şu an bâkî meselâ: Şâfiîye, Hanbeliyye, Mâlikîyye var. Bunlar Ehl-i Sünnet olmakla beraber, fer’î hükümlerde bize muhaliftir, hepsinde değilse de çoğunda muhaliftir. Vâkıan esasta ihtilaf yok, fakat bazı fûrûda var. Bu ihtilafı birbirimize husumet sûretinde göstermemeliyiz. Meselâ, Şâfiîyyeyi kendimize karşı bir hasım addetmemeli. Onlar öyle yapar, biz de böyle. İhtimâl ki bizim, ihtimâl ki onların yaptığı muvâfıktır. Bunlar içtihadî meselelerdir. Hâlbuki ictihadî meseleler zannî delillere dayanır. Her iki tarafında delîli zannîdir, kat’î değildir.”¹⁸¹

Müfessir, yeri geldikçe âyetlerden fıkıhî meselelere dair hükümler çıkarmıştır. Bazı konularda zaman zaman fukahânın görüşlerine de yer vermiştir. Ayrıca sık sık ayetlerdeki umum-husus durumunu belirtmiştir.

¹⁷⁸ İBN MACE: a.g.e., Hudud, 38.

¹⁷⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 58-61; Ayrıca bkz. el-KURTUBÎ, a.g.e., 177; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/19; Ayrıca bkz. Ali Arslan AYDIN: İslam İnançları ve Felsefesi, (Ankara, 1979), I/263-266.

¹⁸⁰ İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Tarihi, II/41.

¹⁸¹ Musa Kâzım Efendi: Külliyat, 293,294.

Musa Kâzım Efendi'nin ahkam ayetlerinin tefsirinde izlediği yöntemi şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

4.2.1. Ayetlerden Hüküm Çıkarması

Örnek 1:

ایاک نعبد و ایاک نستعین “Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz.” (Fatiha, 5) ayetindeki نعبد ve نستعین fiillerindeki nun, cemi nunu'dur. Binaenaleyh bu fiilin altında gizli olan نحن zamiri okuyan ile namazda hazır bulunan cemaate ve diğer muvahhidine racîdir. Bunun hikmeti ise birlikte yapılan ibadet ve duanın daha çabuk kabul olunmasıdır. Çünkü okuyan, ibadet ve duasında din kardeşini kendisine ortak kılsa onların içinde melekler ve evliyalar gibi birçok davete icabet eden bulunacağından onların feyiz ve bereketiyle kendi ibadet ve duasının kabul ve icabete mazhar olacağına inanılır. Bunun içindir ki cemaatle namaz meşru olmuştur. Bu ayet cemaatle ibadetin gerekliliğine delâlet eder.¹⁸²

Örnek 2:

“Onların kalplerinde hastalık vardır. Allah da hastalıklarını arttırmıştır. Yalan söylemelerinden dolayı onlara acı bir azap vardır. (Bakara, 10) ayetinde geçen kizb, “bir şeyden nefsü'l-emre muhalif olarak haber vermektir” ki, “yalan söylemek demektir.” Kizbin çeşidi çoktur. Esas itibarıyla hepsi haramdır. Nitekim bu ayette بما كانوا یكذبون kavli şerîfî dahi buna delildir.

Bununla beraber, zarurî durumlarda kizb mübah hatta bazen vaciptir. Vâkıan meşru bir maksada ulaşmak sıdkla mümkün iken, sıdkı terk ile kizbi ihtiyar etmek kesinlikle haramdır. Zira burada zaruret yoktur. Fakat o meşru maksada ulaşmak yalnız kizb ile mümkün olacak ise bakılır. Eğer o maksat mübah ise kizb de mübahtır. Eğer vacip ise kizb de vaciptir.¹⁸³

¹⁸² Musa Kâzım Efendi: Safvetü'l-Beyan, 11,12; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: a.g.e., I/193; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/10; YAZİR: a.g.e. I/114.

¹⁸³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 114-115.

4.2.2. Besmele ve Âmin Kelimesinin Kur'an'dan Olup Olmaması

Musa Kâzım Efendi bu konuyu açıklarken, çeşitli âlimlerin bu konudaki görüşlerine yer vermekle yetinmiş, kendisi herhangi bir tercihte bulunmamıştır ve şu nakilleri arzetmiştir. Mekke-i Mükerrreme ve Kûfe eimme-i kurra ve fukahasıyla İbn Mübarek ve Şafii rahimehullah hazretlerine göre, sûrelerin başında bulunan besmele sûrelerden bir cüzdür. Medine-i Münevvere, Basra ve Şam eimme-i kurra ve fukahasıyla İmam Malik ve Evzâî rahimehullah hazretlerine göre besmele yalnızca teberrük için yazılmış olup hiçbir sûreden cüz olmadığı gibi Kur'an'dan dahi değildir. Hz. İmam Âzam bu meselede nefy ve isbattan hiçbir tarafı tasrih etmemiş olmakla beraber, besmelenin hiçbir sûreden cüz olmamasına işaret eden - cehrî namazlarda Fatiha ile beraber cehren kıraat edilmemesi ve Fatiha'ya zem edilen herhangi bir sûrenin evveline kıraatın mekruh olması gibi- bazı içtihatları kitaplarda görüldüğünden, Ebu Hanîfe'ye göre sûrelerin evvellerinde olan besmelenin o suralardan cüz olmadığı gibi, Kur'an'dan da olmadığı zannolunmuştur. Fakat şu mühim mesele İmam Muhammed'e arzolanduğunda "Kitabin iki kabı arasında olan her şey Kur'an'dır" cevabını vermiş olduğundan, O'na göre besmele evvelinde bulunduğu sûrelerden cüz değilse de, ayet-i Kur'aniyyeden bir ayet-i münferide olup, sureler arasında fasıl için nazil olmuştur.¹⁸⁴

"Âmin" lafzı hakkında Musa Kâzım Efendi, bu lafzın ittifakla Kur'an'dan olmadığını fakat Fatiha Sûresinin bununla bitirilmesi gerektiğini ve bunun da sünnetle sabit olduğunu belirterek şu hadis-i şerifi nakletmiştir: "Fatiha'dan fariğ olduğum zaman "âmin" demeyi bana Cibril öğretti ve âmin lafzı mektup üzerine basılan mühür gibidir."¹⁸⁵

¹⁸⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 2-3; Karşılaştırmız. Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah İBN ARABÎ: Ahkamu'l-Kur'an, (y.y.: Daru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1974), I/2-3; el-KURTUBÎ: a.g.e., I/93,94; (Kurtubi ve İbn Arabî, "Maliki'nin görüşü en sahih olandır" der.); el-ALUSÎ, a.g.e., I/39-41 (Şafii'nin görüşünü kabul eder.) es-SABUNÎ: Revaiu'l-Beyan fi Tefsiri Ayeti'l-Ahkâm, I/148; YAZIR: a.g.e., I/37 (Yazır ve Sabunî "tercih edilecek olan Hanefî'nin görüşüdür" der.)

¹⁸⁵ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 18; Hadis için bkz. Muhammed b. Ali es-ŞEVKANÎ: Neylü'l-Evtâr, (Kahire, 1971), II/229-232; MÜSLİM, a.g.e., Salat 72-76.

4.2.3. Ayetlerdeki Umum-Husus Durumuna Değınmesi

Örnek 1:

“Onların durumu, tıpkı şuna benzer ki, (aydınlanmak için) bir ateş yakmak istedi. (Ateş) çevresini aydınlatır aydınlatmaz, Allah onların nurunu giderdi ve onları karanlık içinde bıraktı, artık görmezler.” (Bakara, 17)

Bu ayet-i kerimenin hükmü yalnız münafıklara münhasır değildir. Zira bu ayet bir misalden ibaret olup, önceki ayetin içerdıği manayı takrir ve tavzih için, kim olursa olsun Allah'ın kendisine ihsan buyurduğu hidayeti zayi ederek ebedi nimetlere erişmekten mahrum olan ve bu hususta ne yapacağını bilmeyip hayretler içinde kalan kimseler için varid olmuştur.¹⁸⁶

Örnek 2:

“Siz kitabı okuduğunuz halde, insanlığa iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?” (Bakara, 44)

Bu ayet-i kerime her ne kadar Yahudi âlimleri hakkında nazil olmuş ise de, halka nasihat edip de ettiği nasihatle kendisi amel etmeyen her vaize karşı, iltizam eylediği şu riyakâr kötölüğünü, nefsinin alçaklığını, pek açık bir şekilde ifade etmektedir.¹⁸⁷

4.2.4. İbadetlerin Faziletine Değınmesi

“Namazı kılın, zekâtı verin, rûkû edenlerle beraber eğilin.” (Bakara, 43) Zekât, şer'î ıstılahda, bir kimsenin kendi malından ihraç ve fakire infak eylediği belirli miktarda ıtlak olunur. Zira bu miktârın ihraç ve infakı, kalan mallara feyiz ve bereketi celb edeceği gibi, nefse de iyi ahlak bahşeyler. Bir de zikredilen malları kötölükten, nefsi de cimrilikten temizler.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 149.

¹⁸⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 339; Ayrıca bkz.YAZIR: a.g.e., I/288.

¹⁸⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 336-337; Ayrıca bkz. el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/158.

4.3. Kıraat İlmine Bakışı

Kıraat aynı kelime üzerinde med, kasr, hareke, sûkûn, nokta, irab gibi hususlardaki değişikliktir. Yoksa kelimenin harf bünyesinde herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. İhtilaf şekil ve surettedir.¹⁸⁹ Terim olarak kıraat, kıraat imamlarından her birinin, rivayet ve tarîklerde ittifak etmek suretiyle diğerlerinden farklı okuyuşudur. Kıraat ilmi ise, Kur'an'da yer alan kelimenin mütevâtîr okunuş şekillerini ve farklılıklarını nakledenlere nisbet ederek bilmektir.¹⁹⁰

Müfessir ayetleri tefsir ederken onlarla ilgili çeşitli kıraat şekillerini belirtmiş ve bu hususa oldukça geniş yer vermiştir. Çeşitli kıraatlere göre ayetin manasında meydana gelen mana farklarını izah etmiştir. Değişik kıraatleri naklederken bunların kimlere ait olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca, Musa Kâzım Efendi'nin farklı kıraatleri verdikten sonra kendi tercihini belirttiği gibi, belirtmeyip yorumsuz bıraktığı da olmuştur.

4.3.1. Kıraatlardaki Mana ve İrab Farkını Belirtmesi

Örnek 1:

“Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki, (azaptan) korunasınız.” (Bakara, 21)

“Bu ayetteki من قبلکم ifadesinin “men kableküm” kıraati de vardır. Bu kıraate göre, ikinci mevsul yani من birinci mevsul ile onun sılası arasına girmiştir.”¹⁹¹

Örnek 2:

¹⁸⁹ İsmail CERRAHOĞLU: *Tefsir Usûlü*, (Ankara: T.D.V. Yay., 1997), 96-97.

¹⁹⁰ İsmail KARAÇAM: *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtîr Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi*, (İstanbul; M.Ü.İ.F. Yay., 1974), 73.

¹⁹¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 185.

“Eğer kulumuz (Muhammed)e indirdiğimizden şüphe içinde iseniz, haydi onun gibi bir sûre getirin, Allah’tan başka bütün şahitlerinizi de çağırın, eğer doğru iseniz.” (Bakara, 23)

“Bu ayetteki عبادنا ifadesinin cem’î sigasıyla عبادنا kıraati de vardır. Bu kıraate göre عباد den maksat Hz. Peygamber efendimiz ve ümmetidir.”¹⁹²

4.3.2. Kıraat İhtilafında Kıraat Âlimlerinin Adını Verdiği Yerler

Örnek 1:

ما لك يوم الدين “Din gününün sahibidir.” (Fatiha,5) kıraat imamlarından Asım, Kisaî ve Yakup hazretlerinin kıraatidir. Diğer imamlar ملك يوم الدين diye kıraat eylemişlerdir. Tercih edilen kıraat de budur. Zira bu, kıraat rivayetinde yüksek bir mertebeye ulaşan Ehli Haremeynin kıraati olduğu gibi kavli de bunu teyid eder. Çünkü bu kavli şerif ceza gününde melikiyyetin Hak Teala’ya inhisarına sarahaten delildir.¹⁹³

Örnek 2:

“Allah’ı ve müminleri aldatmaya çalışırlar, hâlbuki yalnız kendilerini aldatırlar da farkında olmazlar.” (Bakara, 9)

يخدعون fiilinde birçok kıraat çeşidi var ise de bunlar içinde ikisi en çok meşhur olanlardır ki, biri sülâsîden وما يخدعون diğeri de müfaaleden وما يخادعون kıraatidir. Kıraat imamlarının çoğu birinci kıraati tercih etmişlerdir. Zira münafıklar ile nefisleri birbirlerine bizzat mugayir değildir. Haddi zatında ikisi bir şeydir. Aralarındaki mugayeret itibarîdir. خدع nın yani “aldatmak” fiilinin münafıklardan nefislerine taallukunda ve bu suretle, o fiilin tahakkukunda şu itibarî mugayeretin yeterli olacağı şüphesizdir. Hâlbuki وما يخادعون fiilinin masdarı olan مخدعه nın tahakkukunda iki taraf arasında itibarî mugayeret

¹⁹² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 201.

¹⁹³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 8; Ayrıca bkz. ez-ZEMAHŞERÎ: a.g.e., I/56-57 (ملك şeklindeki kıraati tercih etmiştir.); YAZIR: a.g.e., (ما لك şeklinde okumayı tercih etmiştir.)

yeterli değildir. Çünkü مخادعه ancak birbirine bizzat mugayir olan iki kimse arasında tasavvur edilir. Münafıklar ile nefisleri arasında mugayarat-ı zatiyenin bulunduğu ise aşikârdır. Binaenaleyh وما يخذعون kıraati وما يخذعون kıraatinden evladır. Bununla beraber kıraat imamlarında Nafî, İbn Kesir, Ebu Amr hazretleri ikinci kıraati seçmişlerdir.¹⁹⁴

4.3.3. Suskun Kalması

Örnek 1:

Bakara Suresinin 25. ayetindeki مطهرة ولهم فيها ازواج مطهرة ifadesinde yer alan مطهرة kelimesinin üç kıraati vardır. Biri مطهرة “mütehheratün”, ikincisi مطهرات “mütahharâtün”, üçüncüsü مطهارة “mütehhiratün” kıraatidir. “Mütahheratün” kıraati, hepsinden daha belîğdir. Zira bu kıraat cennette müminlere va’d olunan zevcelerin bütün noksanlıklardan ancak Allah tarafından temizlenmiş olduklarına işaret etmektedir.¹⁹⁵

Örnek 2:

Bakara Suresinin 40. ayetinde geçen اسرائيل يا بني اسرائيل hitabındaki اسرائيل kelimesinin üç türlü kıraati vardır. Birincisi, hemze ve ya’nın ispatıyla اسرائيل ikincisi, hemzenin yâ’a dönüşmesiyle اسرائيل üçüncüsü, her ikisinin hazfiyle اسرائيل kıraatidir.¹⁹⁶

Kıraat farklarına değinen müfessirimiz çeşitli kıraat şekillerini ve bunlar arasındaki mana farklarını izah etmiştir. Kıraat ihtilafında zaman zaman kıraat imamlarının görüşlerine de yer vermiştir. Çalışmamızda da yer verdiğimiz üzere görüşlerini naklettiği kimselerin bazıları şunlardır: Ya’kub b. İshak el-Hadramî (801)¹⁹⁷, Nafî b. Abdirrahman (785)¹⁹⁸, Hamza b. Hubeyb

¹⁹⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 108.

¹⁹⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 229.

¹⁹⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 328.

¹⁹⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 259.

¹⁹⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 108.

ez-Ziyat (773)¹⁹⁹, Ali b. Hamza el-Kisaî (805)²⁰⁰, Ebu Amr b. A'la (771)²⁰¹, Abdullah İbn Kesir b. Amr (738)²⁰², Asım (745)²⁰³. Bu âlimlerin görüşlerine yer verdikten sonra çoğu zaman aralarında tercihe şayan olanı belirttiği gibi bazen de bu ihtimallerin hepsinin doğruluğuna kanaat etmiştir. Görüşleri verip yorumsuz bıraktığı da olmuşsa pek nadirdir.

4.4. Tefsirinin Belagat İlmi Bakımından Özelliği

Belağat, kısaca “etkili söz söyleme sanatı” olarak ifade edilebilir. Nurettin Bolelli terimle ilgili olarak “Belağat” isimli kitabında klasik belağat kitaplarının “fasih bir sözün muktezay-ı hale mutabık olarak ifadesidir” tarifiye yer vermiştir.²⁰⁴ Hz. Peygamber’in en büyük mucizesi olan Kur’an-ı Kerim Arap dilinin en şaheser bir belagat ve fesahat örneğidir. Bunun en büyük delili ondört asırdan beri muarızlarının onun bir benzerini meydana getirememeleridir.²⁰⁵

Müellifin önemle üzerinde durduğu konulardan biri de ayetlerdeki belagat yönleridir. Musa Kâzım Efendi, Kur’an’daki mecaz, kinaye, istiâre, teşbih gibi durumlarla, üslup incelikleri, lâfızların manaya uygunluğu gibi konulara değinir. Ayetler arasındaki uyuma da işaret eder. O, bu izahları yaparken genelde kendi görüşünü ortaya koymuştur. Bunun yanında zaman zaman, isimlerini zikretmeden başkalarının görüşlerine atıfta bulunmuştur.

Konu ile ilgili bazı örnekler:

4.4.1. Mübalağa Sanatı

Konuşanın kastettiği manada daha belîğ olacak biçimde bir sıfatla abartıda bulunmasıdır. Sıfat ve sıyga ile yapılan olmak üzere ikiye ayrılır.

¹⁹⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 113.

²⁰⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 113.

²⁰¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 108.

²⁰² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 108.

²⁰³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 113.

²⁰⁴ Nurettin BOLELLİ: *Belağat*, (İstanbul: Marmara Ün. İlahiyat Fak. Yay., 1993), 20; Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU: *Belağat Sözlüğü*, (Erzurum, 1979), 2.

²⁰⁵ Abdullah AYDEMİR: a.g.e., 231.

Sıfatla mübalağa gerçekleşmesi mümkün olmayan veya çok zor olan bir vasfın sıfat olarak kullanılmasıyla yapılır. Sıyga ile mübalağa, fa'lan (rahman), fa'il (rahim), fa'âl (tevvab), fe'ûl (vedûd) gibi vezinlerle yapılır.²⁰⁶

Örnek 1:

“Ya da (onlar), gökten boşanan, içinde karanlıklar, gök gürlemesi ve şimşekler bulunan bir yağmur(a tutulmuş) gibi(dirler). Yıldırım seslerinden ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Oysa Allah, inkârcıları tamamen kuşatmıştır.” (Bakara, 19)

Ayette geçen اصابع, “parmaklar” demekse de burada mecazen انامل yani “parmakların uçları” manasındadır. انامل yerine اصابع lafzının zikredilmiş olması bu makamda mübalağa manası kasdolunduğuna tenbih içindir.²⁰⁷

Örnek 2:

“Dedik ki: “Ey Âdem, sen ve eşin cennette oturun, ondan dilediğiniz yerde bol bol yeyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz!” (Bakara, 35)

“Bu ayeti kerime Âdem ve zevcesine, o ağacın meyvasından yemelerinin haram kılınmış ve bu yemeden sakınmalarının vacip kılınmış olmasını ifade de üç şekilde mübalağayı içermektedir. Birincisi; nehyin, o ağaçtan yemeye değil de, onun mukaddemesine yani ona yaklaştırmaya olmasıdır. Zira bir şeyin mukaddemesinin yasaklanması o şeyin ilk yolla yasaklanmasını gerektirir. İkincisi; zikredilen yasaklama direk bir yasaklama olmayıp men edilen ağaçtan yemeye meyli ve muhabbeti gerektirdiği için bu yaklaşma nehyolunmuştur. Zira (yaklaşmak) zikredilen ağaçtan yemeye meyil ve muhabbeti artıracağından dolayı, ona yaklaşmak men edilince doğrudan doğruya o ağaçtan yemenin men edilmesi öncelikli olur. Üçüncüsü; men edilen ağaca yaklaşma Âdem ve Havva'nın nefislerine zulmedenlerden

²⁰⁶ Mennâu'l-KATTAN: a.g.e., 546.

²⁰⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 159.

olmalarına sebep olunca, o ağaçtan yemenin şu zulmü irtikâp etmiş olmalarına sebep olacağı evleviyetle sabit olur.”²⁰⁸

4.4.2. Kinâye Sanatı

Vaz'olunduğu mananın dışında kullanılan bir lafızdır, ancak aslî manasının da murat olunması mümkündür. Mecazda aslî mananın kastedildiğine mânî bir karine varken, kinayede böyle bir karine yoktur; dolayısıyla kastedilen adlî mana da olabilir.²⁰⁹

Anlaşılması zor mücerret hakikatler, mecaz ve kinaye ile müşahhaslaştırılarak anlaşılmasına yardımcı olunur. Onun için naslarda, insan idrakinin kavramakta zorluk çekeceği hususlar mecaz ve kinaye yoluyla irad edilmiştir. Ayrıca kinaye yolu ile çirkin veya edebe muhalif sayılabilecek olmakla birlikte söylenilmesi gerekli olan şeylerin, kulağa hoş gelecek bir tarzda ifadesi de mümkün olur.²¹⁰

Örnek 1:

“Sizin yanınızda bulunanı doğrulayıcı olarak indirmiş bulunduğum (Kur'an)a inanın ve onu ilk inkâr eden olmayın; benim ayetlerimi birkaç paraya satmayın ve benden sakının.” (Bakara, 41) ayet-i kerimesi Kur'an-ı Kerim'e imanin ilk emirde Ehl-i Kitap üzerine vacip olduğunu arzetmiştir. Zira burada haramlığı gerektiren nehiy, vücubu ifade eden emirden kinâye olup nazm-ı kerim, “herkesten evvel Kur'an-ı inkâr değil, ona imana girişiniz” mealindedir.²¹¹

Örnek 2:

²⁰⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 306-307, Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. s.103,53,75

²⁰⁹ Ahmet el-HAŞİMÎ: Cevahiru'l-Belağa fi'l-Meânî ve'l-Beyanî ve'l-Bedî, (İstanbul: Kahraman Yay., 1984), 345.

²¹⁰ Abdülvehhab Abdüsselam TAVÎLE: Eseru'l-Luga fi İhtilafî'l-Müctehidin, (Mısır: Daru's-Selam, t.y.), 178.

²¹¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 331; Ayrıca bkz. er-RAZÎ, a.g.e., I/490.

“Musa kavmine, “Allah size bir inek kesmenizi emrediyor” demişti. “Bizimle alay mı ediyorsun?” dediler. “Cahillerden olmaktan Allah’a sığınırım” dedi.” (Bakara, 67)

Hiz. Musa: “Ben cahiller arasına dâhil olmaktan Allah’a sığınırım” sözüyle kendisine isnat olunan istihzayı kinaye yoluyla reddetti. Zira istihza cahillere mahsus reddedilen bir fiildir. Hiz. Musa kendisinden cehalet sıfatını nefyedince onun lazımı olan istihzayı da nefyetmiş oldu.²¹²

4.4.3. Teşbih

Aralarında ya hakikaten veya mecazen münasebet bulunan şeyleri birbirine benzetmektir. Teşbih ile anlatımda bir takım incelikler, nükteler, ibretler vardır. Teşbih manayı canlı bir şekilde zihne yaklaştırır.²¹³ Kur'an-ı Kerim'de yer alan teşbih ve temsillere baktığımızda bazı özellikler taşıdıklarını görürüz. Mesela; 1- Sahih, makbûl, mütefavit manaları cem ederler. 2- Lafzen veciz, manen mu'cizdirler. 3- Beşerin farklı seviyedeki fehim ve idraklerine hitab eden cevamiu'l-kelimidirler.²¹⁴

Örnek 1:

“İşte onlar, Rablerinden bir hidayet üzeredirler ve umduklarına erenler işte onlardır.” (Bakara, 5) ayetindeki عَلَى harfi cerinden çıkarılan istilâ manası hakikât değil mecazdır. Asıl maksat takva ehlinin manen yükselmeleridir. Bu, deve ve sair gibi bir şeye binmiş olarak onun üzerinde yükselmeye onda istikrar eden kimsenin haliyle temsildir. Burada “hüda”nın bineğe teşbih edilmiş olması, zorlama kabul edilmemelidir. Zira, belagat ehli, “filan kimse cehle bindi ve büsbütün delâlette kaldı ve nefsinin hevasının omuzları üstüne oturdu” sözlerinde bu teşbihin benzerini açıklamışlardır.²¹⁵

²¹² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 383; Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. s.25, 112, 200 , 201, 209

²¹³ Şadi EREN: Kur'anda Teşbih ve Temsiller, (İstanbul: Işık Yay., 2002), 29-30.

²¹⁴ Şadi EREN: a.g.e., 67.

²¹⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 71; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: a.g.e.,I/256; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/120; EBU'S-SUUD: a.g.e., I/33; el-ALÛSÎ: a.g.e., I/124.

Örnek 2:

Bakara Suresinin 25. ayetinde geçen من قبل ifadesi “Her ne vakit müminlere cennet meyvelerinden bir rızık verilse, şu meyve bundan evvel dünyada yahut yine burada rızıklandırıldığı meyvedir yani onun benzeridir derler” anlamındadır. Şu iki çeşit meyve arasında şekil ve sûrette benzerlik bulunduğu için kelimeler teşbih-i belîğâ hamlolunarak biri diğârinin aynı olduğu iddia edilmiştir.²¹⁶

4.4.4. Ta’riz

Kelâmın mutlak bırakılıp, ne kastedildiğini siyakından anlaşıldığı sözlerdir.²¹⁷ Zerkeşî şöyle der: “Ta’riz, mefhum yoluyla manaya delalet eden şeydir. Çünkü mana, mana olması itibarıyla lafzın tamamlanmasından anlaşılır. Çünkü mütakellim istediğı şeyi dinleyene gösterir.”²¹⁸

Örnek 1:

“Allah dedi ki: “Ey Âdem, bunlara onların isimlerini haber ver.” (Âdem), bunlara onların isimlerini haber verince (Allah): “Ben size göklerin ve yerin gaybını bilirim. Sizin açıkladığınızı ve içinde gizlemekte olduğunuz şeyleri bilirim. Dememiş miydim?” dedi.” (Bakara, 33) ayetinde geçen الم افل لكم... ifadesinde, meleklerin, “hilafet-i Âdem” meselesinde kendi haklarına faydalı ve evlâ olan şeyi terk ettiklerinden dolayı azarlamaya müstehak olduklarına ta’riz vardır.²¹⁹

Örnek 2:

Bakara Suresinin 41. ayetindeki ولا تكونوا اول كافر به “Onu ilk inkâr eden siz olmayın” ifadesinden kasdolunan mana, ta’rizî manadır ki, o da Kur’an’a

²¹⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 226; Konuyla ilgili diğâer örnekler için bkz. 89, 138,139, 158.

²¹⁷ TAVÎLE: a.g.e., 178.

²¹⁸ ZERKEŞÎ: a.g.e., II/311.

²¹⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 294.

iman hususunda herkesten önde gelmenin Ehl-i Kitab'a vacip olduğunu ifadeden ibarettir.²²⁰

4.4.5. İstiâre

Bir şeyi kendi adıyla değilde herhangi bir bakımdan benzetildiği başka bir şeyin adıyla anmaya denir.²²¹ İstiârede şu üç özellik görülür. 1- İstiare bir mecazdır. 2- İstiarede gerçek anlamda kullanılmadığına delalet eden bir karine-i mania vardır. 3- İstiarede teşbih amacı söz konusudur.²²²

İstiaresinin lafzı müfred ise müfred istiare, terkip halinde ise mürekkep istiare olur. Müfred istiare, meknî ve musarrah olmak üzere ikiye ayrılır. Musarrah istiare ise, ya aslî veya tebeî'dir.²²³

Örnek 1:

“Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerine de perde inmiştir. Onlar için büyük bir azap vardır.” (Bakara, 7) Musa Kâzım Efendi ayetteki “mühürledi” ve “perde indirdi” tabirlerinin istiare yoluyla mecaz olduğunu ifade ettikten sonra inatçıların nefislerine, kalplerine ve kulaklarına hakkın nüfuz etmesine engel olan, gözlerini tevhid ve nübüvvet delillerini görmekten men eden çirkin hasletleri yaratma fiilinin, dışarıdan bir kimsenin girmesine engel olmak için evin kapısına mühür vurmaya ve dışarıdaki eşyayı görmekten men kasdıyla bir kimsenin gözlerine perde indirmeye benzetildiğini ifade etmiştir. Bu benzetmenin benzetilene konu olan ختم ve تغشيه kelimelerinin benzeyende kullanarak yapılmasından ötürü aslî musarrah istiare olduğunu ve bunlara teb'ân ختم ve غشا mazi fiillerinin خلق ve احداث manalarında kullanıldığından, bunların da istiâre-i tebeiyye olduğunu söylemiştir.²²⁴

²²⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 332; er-RAZÎ: a.g.e., I/490.

²²¹ İsmail KARAÇAM: Sonsuz Mucize Kur'an, (İstanbul: Çağ Yay., 1982), 370.

²²² Şadi EREN:a.g.e., 33.

²²³ Şadi EREN:a.g.e., 33.

²²⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 89; Ayrıca bkz. er-RAZÎ, a.g.e., I/155; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/22; EBU'S-SUUD: a.g.e., I/137; el-ALUŞÎ:a.g.e., I/132.

Örnek 2:

“Allah’ı ve müminleri aldatmaya çalışırlar, hâlbuki yalnız kendilerini aldatırlar da farkında olmazlar.” (Bakara, 9) Musa Kâzım Efendi مخادعه cümlesinin istiâre yoluyla mecaz olmasının muhtemel olduğunu belirterek şöyle açıklamıştır:

“Münafıkların küfrü gizlemeleri ve imanı açıklamaları Cenab-ı Hakk’ın da onlar üzerinde ahkâm-ı İslâmiyenin icrasına müsaade buyurmaları ve Rasûlullah ile müminlerin dahi bu münafıkların hallerini gizleyerek, üzerlerinde ahkâm-ı İslâmiyenin icrası hususundaki ilahi emre uymaları iki aldatıcının birbirlerine karşı icra ettikleri muamelelerine teşbih edilmiş ve ondan sonra benzetilene konu olan مخادعه kelimesi benzeyende kullanılarak istiâre-i musarraha-ı asliye olmuştur.”²²⁵

4.4.6. Mecaz

Bir münasebetten dolayı ikinci bir manada kullanılan söze mecaz denir.²²⁶ Mecaz bir mananın ifade edilmesinde en güzel yollardan biridir. Mecazda mana alışılmışın dışında yeni medlûllere intikal eder. Böylece lafızlara genişlik, derinlik ve fikrî yoğunluk kazandırılır. Mecazla, kastedilen mana veciz bir şekilde ifade edilir.²²⁷

Örnek 1:

“Onların kalplerinde hastalık vardır. Allah da hastalıklarını artırmıştır. Yalan söylemelerinden ötürü onlara acı bir azap vardır.” (Bakara, 10)

Musa Kâzım Efendi ayette geçen “maraz” kelimesinin hakikat ve mecaza hamlinin mümkün olup her iki durumun da münafıklarda mevcut olduğunu belirtmiştir. Zira Hz. Peygamber’e risaletin gelmesiyle, münafıkların riyasetleri zail, şeref ve haysiyetleri kaybolmuş, Hz. Peygamber’in

²²⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 105,106; Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. 56, 252.

²²⁶ İsa KOCAKAPTAN: Açıklamalı Edebî Sanatlar, (İstanbul: M.E.B. Yay., 1996), 97.

²²⁷ TAVÎLE: a.g.e., 173.

mesleğinde her an yükselmesi onların hasetlerini artırmış, bu hasetleri kalblerini gamlı, vücutlarını da elemli eylemiştir. Cenab-ı Hak ise buna rağmen Hz. Peygamberin şânını sürekli artırmak suretiyle münafıkların gamlarını ve elemelerini artırmıştır ki, münafıkların maraz-ı hakîkîleri bundan ibarettir. Maraz-ı mecazî ile maraz olmalarına gelince, o da nefislerinin küfür ve melanete Hz. Peygamber’e son derece buğz ve adavete ve daha birçok ahlâk-ı faside mahal olmasından ibarettir.²²⁸

Musa Kâzım Efendi aynı ayetteki *ولهم عذاب اليم* ifadesinde elemin azaba isnadının “hakikat değil mecaz-ı aklî” olduğunu belirtmiştir.²²⁹

Örnek 2:

“Ya da (onlar), gökten boşanan içinde karanlıklar, gök gürlemesi ve şimşek(ler) bulunan bir yağmur(a tutulmuş) gibi(dirler). Yıldırım seslerinden ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar; oysa Allah inkârcıları tamamen kuşatmıştır.” (Bakara, 19) ayetindeki اصابع , “parmaklar “ demekse de burada mecazen انامل , yani “parmak uçları” manasındadır.²³⁰

Müfessirimiz tefsirinde belâgat ilmi üzerinde önemle durup Kur’an’da mecazın varlığını kabul etmekle birlikte aşağıdaki ayeti hakikate hamlederek yorumlamıştır.

“İçinizden, cumartesi günü (avlanma yasağı) nı çiğneyenleri elbette bilmişsinizdir. İşte onlara “aşağılık maymunlar olun!” dedik.” (Bakara, 65)

Musa Kâzım Efendi, bu ayetteki “aşağılık maymunlar olun” emri ilahisinin Yahudilere tevcih edilir edilmez onların her birinin hakikaten maymun şekil ve suretine dönüştüğünü beyan etmiş. Daha sonra bu ayeti mecaza hamleden Mücahid’in görüşünü belirterek onun bu tefsirine yapılan itirazlara, İmam Râzi’nin bu itirazlara “Mücahid’in bu tefsiri mecazlar

²²⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 111-112; Ayrıca bkz. ez-ZEMAHŞERÎ: a.g.e., I/176; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/26.

²²⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 113.

²³⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 159; Ayrıca bkz. İsmail CERRAHOĞLU: a.g.e., 178.

cümlesinden olmakla pek âla bir tefsir ve tevcihtir” tarzındaki cevabına yer vermiştir.²³¹

İslam âlimlerinin çoğunluğu Kur’an’da mecazın varlığını kabul etmekle birlikte bazı zevat, Kur’an da mecazın olmayacağını belirtmiştir. Onlara göre, mecaz yalanın kardeşidir bir kimse bir hakikati ifade etmekte sıkıntıya düşerse mecaza başvurur. Allah ise bundan münezzehtir.²³²

Kur’an’ın ilk muhataplarının dilin incelikleri ve derinliklerine vakıf ve belâgatte zirveyi tutmuş bir toplum olduğu bilinen bir gerçektir. Kur’an anlayabilmeleri için onlara kendi dillerinin hususiyetlerini muhtevi olarak indirilmiştir. Onun o devrin insanların konuşmasında yer alan darb-ı mesel, kıssa, sual, yemin, mecaz vs. yi kullanması tabiidir. Öte yandan, mecaz edebî sanatlardandır. Bir edebî şaheser olduğunda dost ve düşmanın ittifak ettiği Kur’an-ı Kerim’in ifadelerinde teşbih, iltifat gibi edebî sanatların yanı sıra mecazın da kullanılması garip değildir. Bunlar dikkate alındığında “Kur’an’da mecaz olması mümkün değildir.” diyenlerin iddiası isabetli görülmemektedir.

Musa Kâzım Efendi, belagat ilmi bakımından ayetleri incelerken genellikle kendi yorumuna öncelik vermiş, daha sonra Arap şiirinden şahit getirerek görüşlerini desteklemiştir. Bazen de isim belirtmeden belagat ehlinin konuyla ilgili sözlerine yer vermiş, sadece bir yerde isim belirterek konu hakkında âlimlerin görüşlerinden nakilde bulunmuştur.

4.5. Lugat, Sarf ve Nahiv Bakımından Özelliği

Kur’an-ı Kerim’in Arap dili ve üslubunu en veciz bir şekilde ortaya koyduğu, bilinen bir gerçektir. Bu açıdan Kur’an-ı anlayıp tefsir edebilmek için Arap dilini ve üslubunu bilmek önemlidir. Bir müfessirin Arap dilindeki

²³¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 380; Hakikate hamlederek yorumlayanlar için bkz. ZEMAHŞERÎ: a.g.e., I/286; en-NESEFÎ: a.g.e., I/53; İBN KESİR: a.g.e., I/105-106. (Mecaza hamlederek yorumlayanlar için bkz. et-TABERÎ: a.g.e., I/332; er-RAZÎ: a.g.e., I/554; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/67; el-HAZİN: a.g.e., I/54.

²³² İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Usulü, 177.

kelimelerin delalet ettikleri anlamları ve onların cümle içindeki yerlerine göre farklı anlamlar kazandıklarını anlayabilmesi için Sarf-Nahiv ilminin inceliklerini ve irab durumunu bilmesi gerekmektedir.²³³

Müfessirin eserinin önemli özelliklerinden biri de ayetleri lügat ve nahiv kaideleri yönünden izah etmesi ve tahlile tabi tutmasıdır. Ayetlerde yer alan kelimelerin etimolojilerini, lügat ve ıstılah manalarını ayet, hadis ve şiirlere dayanarak izah etmiş, kelimelerin Araplar arasında kullanış şekillerine, takdim ve te'hir, te'kid, hazif ve i'lâl durumlarına sık sık temas etmiştir. Eserinin büyük bölümü sarf ve nahve ilişkin bilgilerle doludur. Ancak, diğer konularda olduğu gibi bu konuda da kaynak belirtmemektedir. En fazla rivayette bulunduğu kişi Sibeveyh (796)'dir.²³⁴ Zaman zaman Halil (786)²³⁵ ve el-Ferrâ (822)²³⁶ gibi kişilerden de nakilde bulunmuştur.

Bu konuyla ilgili bazı izahları ayrı başlıklar altında değerlendireceğiz.

4.5.1. İsim Zikrederek Görüş Nakletmesi

Örnek 1:

“Yok, eğer yapamadınızsa ki asla yapamayacaksınız...” (Bakara, 24) ayetinin izahında Musa Kâzım Efendi şöyle demiştir:

لن lafzı لا gibi nefy-i müstakbel edatıdır ve لا dan daha belîğdir. Sibeveyh'e göre bu edat bir “asıl kelime”dir. Fakat İmam-Halil'den bir rivayete göre bunun aslı لان dır. Çok kullanıldığından dolayı hemze hazfedilmiş ve iki sakinin bir araya gelmemesi için “elif” düşürülmüş ve لن kalmıştır. İmam-ı Ferra'ya göre aslı لا 'dır. Elif “nun”a kalb olarak لن olmuştur.²³⁷

Örnek 2:

²³³ ez-ZERKEŞÎ: a.g.e., II/55; es-SUYUTÎ: et-İtkan fi Ulumil-Kur'an, III/182.

²³⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 210, 242, 245, 366.

²³⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 210.

²³⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 210.

²³⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 210

“...Secde ederek kapıdan girin ve “hitta (Ya Rabbi! Bizi affet)” deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım...” (Bakara, 58) ayetindeki خطيئة , خطأ يا ’ün cem-î olduğundan aslı فعلا ليل vezninde خطا عي ’dır. Sibeveyh’e göre zaid “ya” eliften sonra vaki olduğu için hemzeyle kalbolunarak iki hemze cem olmuş, sonra iki hemze “ya” ya sonra elife kalbolunup خطأ يا olmuştur.²³⁸

4.5.2. İrab Durumlarına İşaret Ederek Ayetlerin Değişik Tefsirlerini Yapması

Musa Kâzım Efendi, irab durumlarına işaret ederek ayetlerin değişik tefsirlerini yapmış bazen de bu tefsirler arasında tercih edileni belirterek tercih ediliş sebepleri üzerinde durmuştur. Mesela: Bakara 23. ayeti tefsir ederken ayette geçen من مثله ifadesindeki zamirin ya Kur’an-ı Kerim’e racî ya da Hz. Peygambere racî olduğunu, Kur’an-ı Kerim’e racî olduğu takdirde nazm-ı kerim’in, “belagat ve nazımda Kur’an’a benzer bir sûre getiriniz” manasını ifade ettiğini, Hz. Peygamber’e racî olduğu takdirde ise “kulumuz gibi ilim öğrenmemiş ve yazı yazmamış bir ümmî beşerden Kur’an’a benzer bir sûre getiriniz” mealini ifade ettiğini ve tercih edilen görüşün, “bu zamirin Kur’an-ı Kerim’e racî oluşu” şeklinde olduğunu belirterek tercih ediliş sebebini açıklamıştır.²³⁹

4.5.3. Makabliyle İrtibatlı Olup Olmamasına Binaen Ayetlerin Değişik Tefsirlerini Yapması

Örnek 1:

“Onlar ki, gaybe inanıp namazlarını kırlarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah rızası için) harcarlar.” (Bakara, 3) ayetindeki الذين ismi mevsulünde, makabliyle irtibatlı olup olmamasına binaen iki ihtimal vardır. Birinci ihtimal, şu ismin makabliyle irtibatlı olmasıdır. Bu ihtimale göre bu isim

²³⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 336; Diğer örnekler için bkz. 38, 242.

²³⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 203, Diğer örnekler için bkz. 15, 35, 37, 41,44, 53, 185, 187, 189, 197, 198, 242-243, 247, 248, 308, 328, 346, 365, 386.

ya المتقين lafzının sıfatı yahut mukadder اعني fiilinin mef'ulu veyahut hazfedilmiş mübtedanın haberidir. Sıfat olduğuna göre “o müttakiler ki gaybe iman ederler” manasını ifade eder. الذين ismi mevsulündeki ikinci ihtimal, bu ismin lafız cihetiyle makabline irtibatı olmayıp mübteda olmak üzere mahallen merfu olması ve haberi ise “ülâike ala hüden” cümle-i şerifesinden ibaret bulunmasıdır. Bu ihtimale göre للمتقين de vukuf hasen ve tamdır.²⁴⁰

Örnek 2:

“İşte onlar, Rablerinden bir hidayet üzeredirler ve umduklarına erenler, işte onlardır.” (Bakara, 5)

Musa Kâzım Efendi, bu ayeti tefsir ederken ayette, makabliyle irtibatlı olup olmamasına binaen, iki ihtimalin bulunduğunu bunlardan birincisinin, ilk örnekte açıklandığı üzere birinci mevsulün للمتقين kavline bağlı olmayıp mübteda olduğu takdirde bu cümlelerin, o mübtedanın haberi olduğunu ve “müttakiler ne gibi vasıflara haizdir ki Kur'an-ı Kerim yalnız onlar için hidayet oluyor” tarzında bir sual-i mukadderin cevabı olduğunu bunlardan ikincisinin ise, yine örnekte açıklandığı üzere birinci mevsulün للمتقين kavline bağlı olup sıfatı olduğu takdirde “ülâike ala hüden min rabbihim” cümlesinin makabline bağlı olmayan müstakil cümle-i istinafiye olduğunu ve bu cümlelerin, buraya kadar zikrolunan ahkâm ve sıfatın neticesi menzilesinde bulunduğunu belirtmiştir.²⁴¹

4.5.4. Ayetteki Kelimelerin Manasını İzah Etmesi

4.5.4.1. Kelimelerin Lügat ve İstılah Manalarını Vermesi

Örnek 1:

“Meleklerle: “Âdem’e secde edin “demiştik, hemen secde ettiler.”... (Bakara, 34)

²⁴⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 47-50.

²⁴¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 69-70; Diğer örnekler için bkz. 145-195.

Musa Kâzım Efendi bu ayette geçen “secde” kelimesinin lügatte “tevazu ile alçalıp aşağıya eğilmek” şer’i ıstılahta ise “ibadet kasdıyla alını yere koymak” manasında olduğunu, ayette ise ya lügavî manada ya da şer’i manada kullanıldığını belirterek her iki ihtimale göre anlam vermiştir.²⁴²

Örnek 2:

“Âdem, Rabbinden birtakım kelimeler aldı (onlarla amel edip Rabbine yalvardı. O da) bunun üzerine onun tevbesini kabul etti.” (Bakara, 37) ayetinde geçen “tevbe” kelimesi lügatte, “bir şeyden dönüş” manasındadır. Şer’i ıstılahta ise “günahlardan veya cezadan dönüş” manasında kullanılmaktadır.²⁴³

4.5.4.2. Kelimeleri Cümlede Kullanması

Örnek 1:

Müfessir Bakara Sûresinin 3. ayetinde geçen “iman” kelimesini açıklarken bunun bazen وثوق yani “güven” manasında kullanıldığını, bunun da bir şeye güvenen ve itimat eden kimsenin o şey hakkında emniyet sahibi olması itibariyle olduğunu belirterek şöyle demiştir:

“Nitekim sefere niyet etmiş iken itimada şayan arkadaş bulamadığından dolayı sefere gitmekten vazgeçen adamın şu mazeretini beyan sadedinde ما وثقت ما امنت kavlindeki ما امنت من اجد صحابة fiili ما وثقت manasında kullanmıştır.²⁴⁴

Örnek 2:

“Onlara: “insanların inandıkları gibi inanın” dense, “O beyinsizlerin inandığı gibi inanır mıyız?” derler.” (Bakara, 13) ayetindeki سفهاء sefihin

²⁴² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 299; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: a.g.e., I/426; YAZIR: a.g.e., I/273 (Secde kelimesinin bu ayette lügavî manasında kullanıldığını söylemişlerdir)

²⁴³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 310; Ayrıca bkz. YAZIR: a.g.e., I/279; Diğer örnekler için bkz. 5, 11, 40, 50, 58, 62, 65-66, 74, 79, 221, 229.

²⁴⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 50.

cem'idir. Sefih, lugatte "hafiflik" manasındadır. سفهت الريح الشيء denilir ki, "rüzgar o şeyi tahfif ve tahrik eyledi" demektir.²⁴⁵

4.5.4.3. Ayetten Şahit Getirmesi

Örnek 1:

"Allah da kendileriyle alay eder ve onları bırakır, taşkınlıkları içinde bocalayıp dururlar." (Bakara, 15) ayetindeki "tuğyan" kelimesi aslen "bir şeyin mekânını tecavüz etmesi" manasındadır. انا لما طغا الماء حملناكم في الجارية "Su(lar) kabarcınca biz sizi, akıp giden (gemi) de taşıdık." (Hâkka, 11) ayetinde "tûğyan" bu manada kullanılmıştır.²⁴⁶

Örnek 2:

"Allah'a nasıl nankörlük edersiniz ki, siz ölümler idiniz, o sizi dirilti." (Bakara, 28) "Ayetteki حياة lüğatte, "dirilik"; موت "ölmek ve ölüm" demektir. İstılahta hayat; "his sahibi olan veya hissi iktiza eden kuvvet" manasındadır. Mecaz olarak, "gelişen kuvvet, akıl, ilim, iman, insânî faziletler" manalarına ıtlak olunur. "Mevte" gelince bu da "hayat" ın karşılığı olup her mertebede şimdi anlattıklarımızın zıtlarına işaret edilir. Nitekim قل الله يحييكم ثم يميتكم (Casiye, 26), kavli şerifinde hayat, his kuvvetine; mevt de bu kuvvetin yok oluşuna ve او من كان ميتا فا حييناه وجعلنا له نورا يمشي به في (Hadid, 18) ayeti kerimesinde hayat gelişen kuvvet, mevt ise bu kuvvetin yok oluşu En'am, 122) nazm-ı keriminde hayat, akıl, ilim, iman gibi insanî faziletleri, mevt ise bu faziletlerin bozulması manasında kullanılmıştır."²⁴⁷

4.5.4.4. Hadisten Şahit Getirmesi

Örnek 1:

²⁴⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 122.

²⁴⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 132; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/129.

²⁴⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 258-259; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/147; Diğer örnekler için bkz. 17, 38, 86, 102, 207.

Müfessir Bakara Sûresi'nin 2. ayetinde geçen "rayb" kelimesinin "kaygılı ve ızdıraplı nefis" manasında olup, sonra "şek" manasında kullanıldığını, çünkü şekte, nefsin ızdırabı gönderip zeval sebebine itmi'nanın bulunduğu ve bunun üzerine "rayb" ve "şek" kelimelerinin bir manaya mevzu olmayıp, ayrı ayrı manalara va'zedildiğini belirterek, "Bir şey hakkında nefsin muzdarip ise onu terk et ve eğer mutmain isen onu icra et. Zira şek raybe, sıdk tuma'ninedir"²⁴⁸ hadisi şerifinin dahi "rayb" kelimesinin "kaygılı ve ızdıraplı nefis" manasında olup sonra "şek" de kullanıldığını delil olduğunu söylemiştir.²⁴⁹

Örnek 2:

Müfessir Bakara Suresi'nin 3. ayetindeki infaktan, "zahir ve batın nimetlerin hepsinden infak" manasının murad olma ihtimalinin bulunduğu ve Hz. Peygamber'in, "Hiç kimseye öğretilmeyen ilim, hiçbir yere sarf olunmayan hazine gibidir" hadis-i şerifinin dahi bu manayı te'yit ettiğini belirtmiştir.²⁵⁰

4.5.4.5. Kelimeleri Zıt Anlamlarıyla Karşılaştırması

Örnek 1:

"İnkâr edenlere gelince, onları uyarsan da, uyarmasan da onlar için birdir; inanmazlar." (Bakara, 6) "inzar" kelimesi lûgatte, "kesin bir şekilde korkutmak" anlamındadır. İstılahta ise "azap ve ahiret hallerini yâd ile insanları korkutmak" anlamında kullanılır. Bu halde inzar, tebşîrin zıttıdır. Zira tebşîr, "ahiret nimetlerini yâd ile kulları ümitlendirmek, sevindirmek" manasındadır.²⁵¹

Örnek 2:

²⁴⁸ BUHARÎ: Camius'-Sahih, Buyuğ 3; TİRMİZÎ: Sünen, Kıyame 60; AHMED B. HANBEL: Müsned, 3/103.

²⁴⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 35-36

²⁵⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 62.

²⁵¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 82.

“Onlara: “Yeryüzünde bozgunculuk yapmayın” denildiği zaman: “Biz sadece düzelticileriz” derler.” (Bakara, 11) Fesat, “bir şeyin itidal halinden çıkması” manasındadır. Salah da bunun zıddıdır. Fesat her zarârı kapsadığı gibi, salah da her menfaati kapsar.²⁵²

4.5.4.6. Kelimeyi Hakikat ve Mecâza Hamletmesi

“Bile bile gerçeği bâtılla bulayıp hakkı gizlemeyin.” (Bakara, 42) ayetindeki لبس "bir şeyi diğer şeyle karıştırmak" veya "bir şeyi diğerinden fark ve temyiz olunmaz bir hale koymak" manalarındadır. Burada birinci mana hakiki, ikinci mana mecazdır. Nazm-ı kerim birinci manaya göre “hakkı batıl ile karıştırmayınız”, ikinci manaya göre de “hakkı bir takım teviller ve tahrifler ile batıldan fark ve temyiz olunmayacak bir hale koymayınız “ mealini ifade eder.²⁵³

4.5.5. Lugat İlmi Açısından İzahlar Getirmesi

Örnek 1:

“Allah da kendileriyle alay eder ve onları bırakır; taşkınlıkları içinde bocalayıp dururlar.” (Bakara, 15) ayetindeki ويمدهم cümlesi الله يستهزي بهم kavli-i şerifine ma’tuftur. Ehl-i lûgatın “orduya medet eyledi yani bir miktar asker daha ziyade ve ilave etti ve bu suretle ona imdat ve onu takviye etti” demek olan مد الجيش وامده sözlerinden alınmıştır. “Kandile zeytinyağı koydu, tarlayı gübreledi ve bu surette onları ıslah eyledi” manasını ifade eden مد السراج والارض terkipleri de bu maddeden alınmıştır. Zira yağın kandile, gübrenin tarlaya konulmasıyla onlarda ziyadelik manasının husule geldiği şüphesizdir. Bu kavli-i şerif المد في العمر masterından yani “mühlet vermek ve tehir etmek” manasında olan المد maddesinden alınmış değildir.²⁵⁴

Örnek 2:

²⁵² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 116; Ayrıca bkz. en-NESEFÎ: a.g.e., I/120

²⁵³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 335.

²⁵⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 131-132.

“Onların durumu, tıpkı şuna benzer ki, (aydınlanmak için) bir ateş yakmak istedi...” (Bakara, 17) اضطر , تحرك , نفر, yani ürküp kaçtı, hareket eyledi, muzdarip oldu” demektir. Ateşte de bu manalar bulunduğu cihetle نار denilmiştir.²⁵⁵

4.5.6. Şiirden Şahit Getirmesi

Örnek 1:

مالك يوم الدين ”Din (ceza ve mükafat) günün sahibidir.” (Fatiha, 4) ayetindeki يوم الدين “ceza günü” manasındadır.²⁵⁶ Humase’nin onlar ile aramızda düşmanlıktan başka bir şey kalmadığından bizi cezalandırdıkları gibi biz de onları cezalandırdık” manasında olan ولم يبق سوى العدو ن دناهم كما دانوا beytinde dahi “din” kelimesi “ceza” manasında kullanılmıştır.²⁵⁷

Örnek 2:

Musa Kâzım Efendi, lugat, sarf ve nahiv ilmi açısından ayetleri incelerken şiirle istiṣhat ettiği gibi bazen de kendi görüşüne aykırı olan şiirdeki ifadeyi, şaz olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Mesela:

“İnsanlardan öyleleri vardır ki, inanmadıkları halde “Allah’a ve Ahiret gününe inandık” derler.” (Bakara, 8) ayetindeki الناس kelimesinin aslı اناس dir. الناس kelimesinden hemze hazf olunmuş ve yerine ال harfi tarifi getirilerek الناس olmuştur. Bu kelime hiçbir yerde اناس şeklinde kullanılmamıştır. Şairin “ölmeyeceklerinden emin olan gafillere dahi bir gün olup da ölümün geleceğinden şüphe yoktur” mealinde olan ان المنيا يطلعن علي الانسان الامنيا

²⁵⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 143; Diğer örnekler için bkz. 87, 99, 105, 109, 110, 125, 127, 144, 151, 202, 220, 246, 253, 255, 327, 348.

²⁵⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 8; Ayrıca bkz., es-SABUNÎ: a.g.e., I/125; İBN KESİR: a.g.e., I/8; YAZİR: a.g.e., I/91.

²⁵⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 8; Ayrıca bkz. el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/8. Diğer örnekler için bkz. 64, 72, 113, 121, 139, 148, 152, 153, 154, 160, 162, 171, 185, 189, 196, 197, 202, 205, 206, 221, 222, 223, 249, 268, 300, 345, 351

beytinde *الانسان* kelimesinde *ال* harfi tarifiyle hemze cem edilmiş ise de bu istimal şazdır.²⁵⁸

4.5.7. Sarf İlimi Açısından İzahlarda Bulunması

Tefsirinde sarf ilmine geniş yer veren Musa Kâzım Efendi kelimelerin etimolojisinin, idğam, ibdâl, taklib ve hazf durumlarının belirlenmesi noktasında uzun açıklamalarda bulunmuş. Mesela O, besmeleyi tefsir ederken *الله* lafzının bütûn sıfat-ı kemaliyeyi içine alan zâtı vacibü'l-vücudun ismi olduğunu, aslının mutlak mabud manasında *اله* olduğunu, hemze hazf olunup yerine elif ve lam getirilmekle *الله* olup, özel isim kılındığını belirtmiş ve bu lafzın ya “rab, ilah, tanrı” manasında *اله* veya “ona güvendim, dayandım” manasında *الهت الي فلانا* “kapamak, saklamak” manasında *لاه*’den müştak olduğunu ya da hiçbir kelimedenden müştak olmayıp başlı başına Zatı Barînin ismi olduğunu ve bu ismi şerifin daima mevsuf olup hiçbir şeye sıfat olmamasının da bu görüşü te’yid ettiğini söylemiştir.²⁵⁹

Fiillerin özellikleriyle ilgili bilgi veren Musa Kâzım Efendi ayetlerdeki fiillerin çeşidi ve bu fiillerin ayete ne gibi manalar kazandırdığı üzerinde önemle durmuştur. Mesela Musa Kâzım Efendi; Bakara Süresi’nin 4. ayetinin nûzulu zamanında, Kur’an-ı Kerim tamamen inzal buyrulmamış ve şeriat-ı ahmediye henüz tamamlanmamış olduğu halde bu ayette Kur’an’a isnat olunan *انزال* fiilinin mazi siygasıyla buyrulmuş olmasının ya mevcudu mevcut olmayana tağlib ya da bekleneni vâki menzilesine tenzil olduğunu belagatçilerin sözlerinde ve bilhassa Kur’an-ı Kerim’de bunun pek çok emsali bulunduğunu ifade etmiştir.²⁶⁰ Yine O Bakara Süresi’nin 11. ayetinde yer alan *قالوا* lafzının, siyga cihetiyle mazi fiil olduğunu, burada şart edâtı olan *إذا* ’nın cevabı şartın cezası olduğundan ve böyle olan

²⁵⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 98-99; Ayrıca bkz. el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/24.

²⁵⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 4; er-RAZÎ: a.g.e., I/83; el-KURTUBÎ: a.g.e., I/102 EBU HAYYAN: a.g.e., I/14; YAZIR: a.g.e., I/48; (Bu müfessirler “Allah” lafzının hiçbir asıldan müştak olmadığını söylemişlerdir.); el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/6 (“Allah” lafzının müştak olduğunu belirtmiştir.) Diğer örnekler için bkz. 98, 99, 200, 278, 312, 344, 393.

²⁶⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 66.

mazi fiil, muzari manasında kullanıldığından tabi olarak bunun da muzari manasında kullanılarak “derler” manasında olduğunu söylemiştir.²⁶¹

Mukarebe fiilleri hakkında da bilgi veren Musa Kâzım Efendi, Bakara Sûresi'nin 20. ayetindeki يَكَادُ fiilinin قَرَبْ manasına delalet eden, fiillerden olup, bu fiillerin كَادُ, عَسِي, طَفَق vesairenden ibaret olduğunu, diğer nakıs fiiller gibi bu fiillerin de isim ve haber aldıklarını, fakat bunların haberlerinin muzari fiil olması gerektiğini belirterek, bu fiiller arasında az çok farklılıklar bulunduğunu söylemiş ve bu farklılıklara değinmiştir.²⁶²

Emir ve nehiy hususuna da dikkat çeken müellif ayetlerdeki emrin her zaman vucub ve nedb için olmadığını, nitekim Bakara Sûresi'nin 23. ayetinde yer alan فَاتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ ifadesindeki فَاتُوا lafzı “getirmek” manasında اَتَيَانْ dan emir olup, “getirin” manasında olduğunu fakat bu emrin vucub veya nedb için olmayıp münkirleri ilzâm ve susturmak için olduğunu ifade etmiştir.²⁶³

4.5.8. Terkipler Üzerinde Durarak Nahiv İlmî Açısından İzahlar Getirmesi

Eserinin büyük bir bölümü sarf ve nahve ilişkin bilgilerle dolu olan Musa Kâzım Efendi ayetlerdeki mübteda-haber,²⁶⁴ bedel,²⁶⁵ sıfat,²⁶⁶ takdim-tehir,²⁶⁷ atf-ı beyan,²⁶⁸ mef'ul,²⁶⁹ te'kid,²⁷⁰ hal,²⁷¹ istisnâ,²⁷² zarf²⁷³ ve cümle çeşitlerini²⁷⁴ açıklayarak bunların ifade ettikleri manalara dikkat çekmiştir.

²⁶¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 117.

²⁶² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 164; Ayrıca bkz. 391.

²⁶³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 201.

²⁶⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 6, 23, 67, 74, 151, 155

²⁶⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 14, 128.

²⁶⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 4, 7, 47, 48, 122, 185, 224, 229, 251.

²⁶⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 3, 10, 12, 62, 67, 94, 99, 259, 308, 387.

²⁶⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 56, 58, 86, 218, 219, 243.

²⁶⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 62, 67, 144, 148, 161, 162, 165, 225

²⁷⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 73, 103, 118, 128, 129, 146, 171, 227, 251, 248, 284, 387, 390.

²⁷¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 132, 148, 225, 227, 351, 391.

²⁷² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 108, 301, 341.

²⁷³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 225, 276, 277.

²⁷⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 24, 47, 69, 70, 80, 82, 87, 106, 110, 118, 127, 129, 138, 161, 163, 164, 166, 184, 200, 207, 209, 211, 227, 246, 249, 258, 282, 293, 294, 301, 336, 338, 366, 393.

Örnek 1:

“Ancak sana kulluk eder, ancak senden yardım isteriz.” (Fatiha,5) ayetinde ibadet ve istiânenin Cenab-ı Hakk’a hasr ve tahsisini ifade için her iki cümlede de اِيَّاكَ lafızları takdim olunmuştur.²⁷⁵

Örnek 2:

“Derken şeytan onlar(ın ayağın)ı oradan kaydırđı, içinde bulundukları (nimet yurdu)ndan çıkardı.” (Bakara, 36) ayetindeki, Âdem ve zevcesine raci olan هما zamiri اِذْ fiilinin mef’ülün bihi, الشَّيْطَان lafzı da onun failidir. Burada mef’ülün faile takdimi hasr manasını yani Âdem ve zevcesini kaydıranın ancak şeytan olduğunu beyan ve ifade içindir.²⁷⁶

Musa Kâzım Efendi’nin istisnâlar konusundaki şu tefsiri dikkatimizi çekmiştir. “Meleklerle: “Âdem’e secde edin” demiştik, hemen secde ettiler: Yalnız İblis diretti, böbürlendi, nankörlerden oldu.” (Bakara, 34). Bu ayetteki istisnâ, istisnâ-i munkatı değil, istisnâ-i muttasıldır. Zira istisnâda asıl olan budur. Şu halde bu ayet-i kerime İblis’in meleklerden olduğuna delildir.²⁷⁷

4.5.9. Ayetlerde Geçen Harf ve Edatların İşlev ve Manalarına Temas Etmesi

Ayetlerde geçen harf ve edatların işlev ve manasına temas eden Musa Kâzım Efendi bazı harf ve edatların sadece ismini belirtmekle yetinirken,²⁷⁸ bazılarının önemine binaen işlev ve manasını uzun uzun açıklamıştır.²⁷⁹ Mesela müfessir Bakara Sûresi’nin 6. ayetini tefsir ederken şunları

²⁷⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 10; YAZIR: a.g.e., I/102; Mehmet VEHBÎ: a.g.e., I/25.

²⁷⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 308.

²⁷⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 301; YAZIR: a.g.e., I/272 (İstisnânın, İstisnâ-i munkatı ve muttasıl olmasına göre anlam veriyor ve İblis’in melek cinsinden olmadığı halde onlardan sayılacak kadar aralarında bulunduğunu belirtiyor.); Mehmet VEHBÎ: a.g.e., I/98 (İstisnânın, İstisnâ-i munkatı olduğunu söylüyor.)

²⁷⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 98, 102, 108, 113, 117, 120, 128, 138, 139, 143, 155, 258, 264, 267, 276, 294, 298, 300, 305, 312, 330, 341, 360, 391.

²⁷⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 6, 62, 65, 94, 98, 138, 143, 158, 192, 193, 200, 203, 223, 225, 229, 257, 301, 306, 338.

söylemiştir: ” ان الذين كفروا سواء عليهم (Bakara, 6) ayetteki ان fetha üzerine binada, tahkik, te’kid vesaire gibi manaları ifadede, fiille ve bilhassa iki isme dahil olmada, müteaddî fiile benzeyen harflerdendir. Binaenaleyh müteaddî fiil gibi bunlar da iki isme tesir ederler. Müteaddî fiil birinci ismi ref, ikinci ismi nasb ettiği halde, bunlar birinciyi nasb ikinciyi ref ederler. Bunlardan الدâhil olduğu cümlede, tahkik ve te’kid manasını ifade eder.”²⁸⁰ “Aynı ayetteki الذين ismi mevsulü ya ahd-i harici ya da cins manasında kullanılmıştır. Ahd-i harici manasında kullanıldığına göre الذين den murad, Ebû Cehil, Ebû Leheb gibi belirli şahıslardır. Cins manasında kullanıldığına göre ise ondan murad küfürde ısrarlı olmayanlar dışında bütün kâfirlerdir.”²⁸¹

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Musa Kâzım Efendi lûgat, sarf ve nahiv konularına oldukça fazla yer vermiştir. Onun, ayetlerde yer alan kelimelerin etimolojileri, lûgat ve ıstılah manaları, takdim, te’hir, te’kid, hazıf ve i’lal durumları gibi çeşitli konularda, ayetlerde geçen edatların fonksiyonu ve ayetlerin i’rabı üzerinde önemle durduğunu görmekteyiz. Bu onun Kur’an’ın lugavî yönden tefsirine büyük önem verdiğini gösterir.

Çeşitli ilimler açısından Musa Kâzım Efendi’nin tezini incelerken onun kelimeler ve kıraat alanında zaman zaman âlimlerden nakilde bulunduğunu fakat çoğu zaman kendi görüş ve tercihlerine yer verdiğini tespit ettik. Özellikle Arap dili ve grameri açısından uzun açıklamalarda bulunması, Arapça dil tartışmalarına girmesi ve bu tartışmalar sırasında Arap şiirinden pek çok şahit getirmesi onun, İslamî ilimler ve Arapçayla ilgili sağlam bir altyapısının olduğunu ve bunu Kur’an tefsirine başarıyla uyguladığını ve yansıttığını göstermektedir.

5. ULÛMU’L- KUR’AN YÖNÜNDEN ÖZELLİĞİ

5.1. Nüzûl Sebeplerini Değerlendirme Usûlü

²⁸⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 79; Ayrıca bkz.; er-RAZÎ: a.g.e., I/257; YAZIR: a.g.e., 190.

²⁸¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 79.

Nüzul ortamında meydana gelen bir hadise veya Hz. Peygamber'e yöneltilmiş bir soru vuku bulduğu günlerde, bir veya daha fazla ayetin tazammun etmek (hadiseyi-soruyu kapsayan nitelik ve özellikleri içermek), cevap vermek veya hükmünü açıklamak üzere inmesine vesile teşkil eden ve vahyin nazil olduğu ortamı resmeden hadiseye "sebeb-i nüzul" denir.²⁸²

Ayetlerin nüzul sebebini bilmenin tefsir ilminde büyük önemi vardır. Çünkü, nüzûl sebebini bilmek ayeti anlamaya yardımcı olmaktadır.²⁸³ Nüzul sebepleri bakımından Kur'an iki kısma ayrılır. Birincisi, Kur'an'ın ekseriyetini teşkil eden ve Cenab-ı Hak tarafından bir sebebe bağlamadığımız veya doğrudan doğruya indirildiğini söylediğimiz ayetlerdir. İkincisi ise, bir sebebe bağlayabildiğimiz ayetlerdir.²⁸⁴

Ashâbın ekseriyeti, vahyi bizzat müşahade etme şansına sahip olmalarından dolayı nüzul sebeplerini en iyi ve sıhhatli biçimde bilirlerdi. Bu konuda oldukça iddialı konuşurlardı. Tefsir sahasında en meşhur sahabelerden biri olan Abdullah b. Mes'ûd (652) "Allah'a yemin olsun ki Kur'an ayetlerinin ne hakkında ve nerede nâzil olduklarını iyi bilirim."²⁸⁵ demek suretiyle ashâbın nüzul sebeplerini en iyi bilen insanlar olduklarını bildirmiştir. Bu yüzden nüzul dönemini yaşayan, bunu karinelerle anlayabilen ashâbın tefsiri önem taşımaktadır.²⁸⁶

Nüzul sebeplerini bilmeden bazı ayetler hakkında yorum yapan tabiûnun ileri gelenleri dahi hataya düşmüş ve onlara (esbâb-ı iyi bilen) sahabe bu konuda doğruyu göstermiştir.

²⁸² İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Usulü, 115; Ahmet Nedim SERİNSU: Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûl'ün Rolü, (İstanbul: Şule Yay, 1994), 68.

²⁸³ İBN TEYMİYYE: Mecmeu'l-Fetâvâ Kitabu Mukaddimeti't-Tefsir, (Riyad, 1991), XIII/339; Abdulfettah el-KÂDÎ: Esbabu'n-Nüzul, (Kahire: Daru'l-Mushaf, t.y), 6.

²⁸⁴ Muhammed Abdülazim ez-ZERKÂNÎ: Menahilü'l-İrfan fi Ulumi'l Kur'an, (Kahire, 1980) I/25; İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Usulü, 115; Mehmet SOFUOĞLU: Tefsire Giriş, (İstanbul: Çağ Yay., 1981), 91.

²⁸⁵ et-TABERÎ: a.g.e., I/36.

²⁸⁶ es-SUYUTÎ: el-Itkan fi Ulumi'l-Kur'an, I/91.

Musa Kâzım Efendi de tefsirinde nûzul sebepleri ile ilgili rivayetlere az da olsa yer vermiş fakat bunların kaynağını belirtmemiştir. Kullandığı rivayetleri genelde yorumsuz bir şekilde aktarma yoluna giderek onlar hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Sadece tefsirinin bir yerinde, kullandığı rivayetin İbn Abbas'a ait olduğunu belirterek, bu rivayeti ayetin mana ve muhtevasıyla karşılaştırmış ve ayetin mantukundan bu nûzul sebebinin anlaşılacağını belirtmiştir.

Müfessir ayetlerin nûzul sebeplerini belirtirken genellikle “bu ayet-i kerimenin sebab-i nûzulü şu olaydır” der, sonra ilgili olayı anlatır. Kimi yerlerde ise nûzul sebebini teşkil eden olayı anlatır, daha sonra “ayet bu olay üzerine nazil olmuştur” der. Bazen de nûzul sebebini çağrıştıran ifadeleri kullanır.

Musa Kâzım Efendi'nin tefsirinde yer verdiği sebab-i nûzul ile ilgili örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Örnek 1:

“İnanmış olanlara rastladıkları zaman “inandık” derler. Fakat şeytanlarıyla yalnız kaldıkları zaman “Biz sizinle beraberiz, biz sadece (onlarla) alay ediyoruz” derler.” (Bakara,14)

Yukarıdaki ayetin tefsirinde Musa Kâzım Efendi “âyet şu olay üzerine nâzil olmuştur” diyerek olayla ilgili rivayeti aktarmış ve bu rivayet hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

“Rivayete göre bir gün münafıkların reisi Abdullah b. Selam tebâsıyla birlikte sokağa çıkmışlar, Ashab-ı Kiramdan birkaç kişinin karşıdan gelmekte olduklarını görmüşlerdi. İbn Übeyy yanındakilere: “Bakınız ben şimdi onları başınızdan nasıl savacağım” demiş ve yaklaştıkları zaman hemen Hz. Ebû Bekir'in elini tutmuş, “Merhaba Temîmoğullarının Efendisi! Rasulullah'ın mağarada ikincisi olan, kendini ve malını Allah'a vermiş bulunan Hz. Sıddık” demiş, sonra Hz. Ömer'in elini tutmuş, “Merhaba Adiyyoğullarının Efendisi,

dininde kuvvetli, nefsini ve malını Rasulullah'a vermiş bulunan Hz. Faruk" demiş. Sonra Hz. Ali'nin elini tutmuş, "Merhaba Rasulullah'ın amcaoğlu ve damadı, Rasulullah'tan sonra bütün Hâşimoğullarının Efendisi" demiş bunun üzerine Hz. Ali hiddetlenerek "Ey Abdullah Allah'tan kork, münafıklık etme, çünkü münafıklar Allah'ın en kötü kullarıdır" demiş ve Abdullah, Hz. Ali'nin şu sözlerine: "Teessüf ederim ey Hasan'ın babası bu sözü bana nasıl söylersin. Allah'a yemin ederim bizim imanımız sizin imanınız gibidir" demiş ve ayrılmışlar. Ashab-ı Kiram doğru Hz. Peygamber'e gidip, durumu haber vermişlerdi ve arkası sıra bu ayet indi."²⁸⁷

Örnek 2:

"Allah bir sivrisineği hatta onun da üstünde olanı (ondan daha zayıf bir varlığı) misal vermekten utanmaz. İnananlar onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler. İnkâr edenler ise, " Allah, bu misalle ne demek istedi?" derler." (Bakara, 26)

"Kâfirlerin "Kur'an, Allah'ın kelamı olsaydı onda sivrisinek vesair gibi birtakım düşük şeyler ile benzetme olmazdı. Zira Cenab-ı Hakk bu gibi düşük şeylerle temsilden münezzehtir" tarzındaki sözlerine binaen onların şu isyan ve inatlarına cevap olmak üzere bu ayet-i kerime inmiştir."²⁸⁸ Musa Kâzım Efendi, bu ayetin tefsirinde, önce nûzul sebebini teşkil eden olayı anlatmış, sonra "Ayet bu olay üzerine nazil olmuş" demiştir.

5.2. Nâsih- Mensuh Konusundaki Tutumu

Nesh, lügatta "değiştirmek, izale etmek ve nakletmek" manalarına gelmektedir.²⁸⁹ Kur'an-ı Kerim'de ise bir ayetin hükmünü, kendisinden sonra

²⁸⁷ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 125-126; Ayrıca bkz. el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/28; el-HAZİN: a.g.e., I/28; YAZİR: a.g.e., I/213-214.

²⁸⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 240; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: a.g.e., I/349; el-HAZİN: a.g.e., I/33; Abdulfettah el-KADÎ: a.g.e., 13.

²⁸⁹ Cemâluddîn b. Mükerrrem İBN MANZUR: Lisanü'l-Arab, (Beyrut, 1995) XIV I/21; Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İSFEHÂNÎ: el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an, (Dimeşk-Beyrut, 1997), 801. Ayrıca bkz. ez-ZERKÂNÎ: a.g.e., II/175; ez-ZERKEŞÎ: a.g.e., II/ 29.

gelen bir veya birden fazla ayetle kaldırmaya nesh denir. Birinci ayet mensuh, ikinci ayet nasih diye isimlendirilir.²⁹⁰ Diğer bir tabirle nesh, şer'i bir hükmü sonra gelen şer'i bir delille kaldırmaktır.²⁹¹

Kur'an-ı Kerim'de nesh olup olmadığı konusunda çok tartışmalar olmuştur. Bir kısım âlimler "Kur'an'da nesh var" derken; kimisi de bunun tersini savunarak "Kur'an'da nesh yoktur" görüşünü kabul etmişlerdir. Biz bu konudaki tartışmalara girmeden müfessirin nesh konusundaki görüşlerini izah etmeye çalışacağız.

Müfessir daha çok önceki kitapların neshinden bahsederek Tevrat, İncil gibi semavî kitapların bir kısmının mensuh, bir kısmının muharref olduğunu ve Kur'an-ı Kerim'in geçmiş kitapların fer'i hükümlerinin çoğunu neshettiğini belirtirken; Kur'an'ın kendi bünyesinde neshin var olup olmadığı konusunda herhangi bir tartışmada bulunmamıştır. Ancak, tefsiri incelendiğinde onun, Kur'an'da neshin varlığını kabul edenler safında yer aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Musa Kâzım Efendi Bakara Sûresi'nin 67. ve 68. ayetleri hakkında şunları söyler:

"Bakara Sûresi'nin 67. ayetindeki "inek boğazlayın" emrindeki inekten muradın belirli bir inek olup olmadığı konusunda iki görüş vardır. Belirli bir inek olduğu takdirde bu ineğin beyanı, şu hitap zamanından tehir edilmiş olur. Çünkü ona göre pek çok sual ve cevap girmiştir. Beyanın hitap zamanından tehirini caiz görmeyen ülema, inekten muradın belirli bir inek olmadığını, fakat İsrailoğulları'nın tekrar eden suallerine binaen belirli bir ineğe inkilap ettiğini söylemişlerdir. Bu ise bir hükmü icradan evvel neshtir."²⁹²

²⁹⁰ Şakir el-HANBELÎ: Usûlû'l-Fıkhi'l-İslâmî, (Halep, 1368/1948), 228.

²⁹¹ ez-ZERKÂNÎ: a.g.e., II/176; Farklı Tanımlar için bkz. el-CÛRCÂNÎ: et-Ta'rifat, (İstanbul, t.y.), 240; İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Usulû, 122; Mehmet SOFUOĞLU: a.g.e., 138; M.Said ŞİMŞEK: Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele, (İstanbul: Yöneliş Yay., 1991), 83-86.

²⁹² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 385-386.

Musa Kâzım Efendi'nin bu iki görüşü de caiz görerek Kur'an'da neshin varlığını caiz görenlere bir itirazda bulunmaması onun da Kur'an'da neshin varlığını kabul edenler safında yer aldığını gösterir.

Musa Kâzım Efendi Bakara Süresi'nin 73. ayetine kadar tefsir etmiştir. Nesh ve tebdil konusunda tartışma konusu oluşturan Bakara 106 "Biz daha iyisini veya benzerini getirmediğimiz bir ayeti neshetmez veya onu unutturmayız..." ayetini tefsir etmediğinden, o bu konudaki tartışmalara girmemiştir.

Musa Kâzım Efendi'nin tefsirinde neshe dair verdiği örnekler:

Örnek 1:

"Sana indirilene ve senden önce indirilene inanırlar. Âhirete de kesinlikle iman ederler." (Bakara, 4)

Ayetteki "senden önce indirilene" ifadesinden maksat Tevrat, İncil gibi semâvi kitaplardır. Bu kitaplara icmâlen iman farzı ayndır. Bundan fazlasına yani bu kitapların bütün tafsiline inanmak ne farzı ayn, ne de farzı kifayedir. Zira o kitapların içeriklerinin bir kısmı mensuh, bir kısmı da muharreftir.²⁹³

Örnek 2:

"Sizin yanınızda bulunanı doğrulayıcı olarak indirmiş bulunduğum Kur'an'a inanın ve onu ilk inkâr eden siz olmayın, benim ayetlerimi birkaç paraya satmayın ve benden sakının." (Bakara, 41)

Musa Kâzım Efendi bu ayeti tefsir ederken Kur'an-ı Kerim'in geçmiş kitapları iki şekilde doğruladığını, bunlardan birincisinin, Kur'an'ın geçmiş kitaplarda vasfolunduğunu; ikincisinin ise kıssalarda, davette, ibadette, adalette, emirde, fer'i hükümlerde Kur'an'ın geçmiş kitaplara mutabık olduğunu belirtmiştir. Fakat devamında Kur'an-ı Kerim'in fer'i hükümlerinin

²⁹³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 66.

geçmiş kitapların fer'i hükümlerine aynen mutabık olmadığını, bu hükümlerin zamanın, ırkların, adetlerin, mizaçların değişmesiyle değişen hükümler olduklarından Kur'an-ı Kerim'de o kitapların fer'i hükümlerinden çoğunun neshedildiğini söylemiştir.²⁹⁴

5.3. Muhkem ve Müteşabih Meselesindeki Tutumu

“İhkam” sözlükte, “bir şeyi sağlam ve dayanıklı yapmak” anlamına gelmektedir. Bu kelimenin ism-i mef'ûlû olan “muhkem” ise sağlamlaştırılmış, yerli yerine yapılmış demektir. Müteşabih'in aslı olan “teşabuh” ve “iştibah” ise iki şeyin birbirinden ayırlamayacak derecede benzeşmesidir.²⁹⁵

Terim olarak muhkem, manalarını herkesin anlayabileceği ve bunun için ilave bir açıklamaya ihtiyaç duymayan ayetler demektir. Yani muhkem, kolaylıkla anlaşılan ve tefsire ihtiyacı olmayan tek manalı ayetlerdir.²⁹⁶ Müteşabih ise, birçok manaya ihtimali olup, bu manalardan birini tayin edebilmek için harici bir delile ihtiyacı olan ayetlerdir.²⁹⁷

Kur'an'da müteşabih ayetlerin bulunup bulunmadığını, muhkem ve müteşabihin tanımları, müteşabih ayetlerin yorumlanıp yorumlanmaması konusunda ulema arasında ayrılıklar çıkmıştır. Musa Kâzım Efendi, Bakara Sûresi'nin 2. ayetini tefsir ederken Kur'an-ı Kerim'in “hûda” olmasının onda birtakım mücmel ve müteşabih ayetlerin bulunmasına mani olmadığını belirterek bu konuda Hanefi ve Şafi mezhebinin görüşlerini şöyle nakletmiştir:

Şafii mezhebine göre, bu gibi ayetler sem'an veya aklen beyandan ayrılmadığı yani aklî veya nakli delillerle bunların manaları beyan edildiği takdirde onların “hûda” oldukları şüphesizdir. Hanefi mezhebine göre ise bütün Kur'an “hûda” dır. Zira müteşabihatın manaları bizce malum olmadığı

²⁹⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 331.

²⁹⁵ İBN MANZUR: a.g.e., III/ 271, VIII/23-24.

²⁹⁶ Ali TURGUT: a.g.e., 148.

²⁹⁷ Şah Veliyyullâh Ahmed İbn Abdurrahîm ed-DİHLEVÎ: *el-Fevzu'l-Kebîr fi Usulî't-Tefsir*, Çev. Mehmet SOFUOĞLU, (İstanbul: Çağrı Yay., 1980), 80; Ayrıca bkz. ez-ZERKEŞÎ: a.g.e., II/68-71; M.Said ŞİMŞEK: a.g.e., 20-26; İsmail CERRAHOĞLU: *Tefsir Usulû*, 128.

gibi, bu manaların akıl ve nakil yoluyla beyanı da beklenmez. Bunlar bizi, hakkaniyetlerine itikatla, manalarını ilmullaha teslime sevk ettiklerinden “hüda” dır.²⁹⁸

Musa Kâzım Efendi'nin muhkem ve müteşabihat konusunda halefin benimsediği anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Bakara Suresi'nin 29. ayetinin tefsirinde ortaya koyduğu tavır da bunu göstermektedir.

Örnek:

“O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı; sonra göğe yöneldi, onları yedi gök olarak düzenledi. O, her şeyi bilir.” (Bakara, 29)

Müfessir, ayetteki “istiva” fiilinin “kasd” manasını ifade ettiğini belirterek, “isteva ile's-sema” cümlesinin “gökyüzünün yaratılışına istek ve iradesini yönlendirdi” manasında olduğunu söylemiştir.²⁹⁹

Örnekte de görüldüğü gibi müfessir müteşâbih ayetleri halef ulemasının yoluna uyarak te'vil etmektedir. Bilindiği gibi halef uleması Yüce Allah'a mekan, şekil ve yaratıklara mahsus nitelikleri isnat etme sonucunu doğuracak ve böyle bir şüpheyi çağrıştıracak ve şüphe uyandıracak ayetleri Allah'ın şanına yakışır bir şekilde te'vil ederler. Ancak selef ulemasına göre müteşabihlere olduğu gibi inanmak ve onların gerçek bilgisini Allah'a havale etmek gereklidir.³⁰⁰

5.4. Müphemâtü'l Kur'an'a Değınmesi

Müphemâtü'l-Kur'an, Kur'an-ı Kerim'de müphem (belirsiz ve kapalı) bırakılan ism-i işâret, ism-i mevsul, zamir, cins isimler gibi bazı kelimeleri açıklayan bir ilimdir.³⁰¹ Kur'an-ı Kerim'de müphem bırakılan kelimeleri kime ve neye delalet ettiklerini tesbit edebilmek için kullanılan bilgilerin sağlam

²⁹⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 40.

²⁹⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 276; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: a.g.e., I/381; İBN KESİR: a.g.e., I/67.

³⁰⁰ es-SUYUTÎ: a.g.e., III/ 12-13; İsmail CERRAHOĞLU: a.g.e., 156; Ali TURGUT: a.g.e., 149.

³⁰¹ Ahmet Nedim SERİNSU: a.g.e., 156.

senetlerle Peygamber, sahabe ve tabiûn'a ulaşması zorunludur. Aksi takdirde konuya İslam dışı haberler girer ve mesele istismar edilir. Dolayısıyla Müphemâtü'l-Kur'an ilmi naklî ilimlerdenendir.³⁰²

Musa Kâzım Efendi yeri geldikçe ayetlerde müphem bırakılan noktaları açıklayıcı bilgilere yer vermekte, bunlarla nelerin veya kimlerin kastedildiğini belirtmeye çalışmaktadır. O, Kur'an'daki müphemleri tayin ederken ayet, hadis ve sahabeden şahit getirmeksizin, şahsi kanaatini ortaya koymaktadır. Ancak bu kanaatlerinin yer yer, ayet ve hadislerle örtüştüğü dikkatimizi çekmiştir.

Bu konudaki örnekler:

Önek 1:

Müfessir, Fatiha Sûresi'nin 7. ayetindeki صراط الذين انعمت عليهم "Nimet verdiğin kimselerin yoluna" ifadesinde geçen الذين...den maksadın peygamberler ve kendi zamanlarında onlara iman eden ümmetler olduğunu belirterek müphem olan hususu aydınlatmıştır.³⁰³

Önek 2:

"İnsanlardan öyleleri de vardır ki, inanmadıkları halde Allah'a ve ahiret gününe inandık" derler." (Bakara, 8) ayetindeki من mevsulünden maksat Ubey b. Selül ve arkadaşlarıdır.³⁰⁴

5.5. Müşkilû'l- Kur'an'a Değınmesi

Sözlükte "karışık ve birbirine zıt olan şey"³⁰⁵ anlamına gelen "müşkil" kavramı ıstılahta "Kur'an'ın bazı ayetleri arasında ihtilaf ve tenakuz gibi

³⁰² İsmail CERRAHOĞLU: a.g.e., 186; Ali TURGUT: a.g.e., 194.

³⁰³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e.,14; İsmail CERRAHOĞLU:a.g.e.,187 (Bu ayetteki müphemliğin Nisâ Sûresi'nin 69. ayeti olan من النبيين الصديقين و الشهداء و الصالحين ayetiyle beyan olduğunu açıklamıştır.); es-SUYUTÎ: ed-Dürrü'l-Mensur Fi Tefsiri'l-Me'sur, I/41 (Melekler, Peygamberler, Sıdklar, Salihler ve onlara uyanlardır.)

³⁰⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 100.

görülen keyfiyettir” ki, aslında Allah’ın kelimasında böyle bir halin varlığı söz konusu olamaz.³⁰⁶

“Müşkilû’l-Kur’an“ ilmi, birbirleriyle çelişik gibi görünen bazı ayetlerin bağdaştırılmaya çalışılması sonucunda doğmuştur. Aslında Kur’an-ı Kerim’de birbirini tutmayan ve çelişki arzeden ayetler kesinlikle bulunmamaktadır. Nitekim Allah(c.c) Nisa Sûresi 82. ayetinde “Eğer o, Allah’tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı içinde birbirini tutmayan birçok şey bulurlardı.” buyurarak, Kur’an’da herhangi bir çelişkinin bulunmadığını bildirmiştir.³⁰⁷

Musa Kâzım Efendi tefsirinde, birbiriyle çelişik gibi görülebilecek ayetlere de temas etmiş ve bunların aslında tenâkuz içermediğini yaptığı yorumlarla açıklamaya çalışmıştır.

Müşkilû’l-Kur’an’a dair bazı örnekler:

Örnek 1:

الم ذلك الكتاب لا ريب فيه “Elif lâm mim, İşte o kitap, kendisinde hiç şüphe yoktur.” (Bakara,1-2) ayetinden maksat Kur’an hakkında hiçbir kimsenin şek ve şüphesi olmadığını ifade değildir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’in Allah katından indirildiğine şüphe edenler çok olduğu gibi Cenab-ı Hakk dahi وان كنتم في ريب... “(Kur’an’dan) şüphe içinde iseniz.” (Bakara, 23) ayetiyle, Kur’an’da şüphenin vâki olduğuna cevaz vermiştir.

Bu ayet şüphenin olmadığını değil Kur’an’ın icaz ve belagatıyla şüpheyi mahal vermediğini ifade etmiştir.³⁰⁸

Örnek 2:

³⁰⁵ İBN MANZUR: a.g.e., XI/ 359.

³⁰⁶ İsmail CERRAHOĞLU: *Tefsir Usulü*, 179.

³⁰⁷ Muhsin DEMİRCİ: *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, (İstanbul: İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 1998), 167.

³⁰⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 36.

“Meleklerle: “Âdem’e secde edin” demiştik, hemen secde ettiler, yalnız İblis diretti, böbürlendi, nankörlerden oldu.” (Bakara, 34)

Müfessire göre ayetteki istisnâ, istisnâ-i muttasıldır. Şu halde bu ayet İblis’in meleklerden olduğuna delalet eder. فسجدوا الا ابليس كان من الجن “Secde ettiler, yalnız İblis etmedi. O cinlerdendi.” (Kehf, 50) ayeti İblis’in cinlerden olduğunu ifade ediyorsa da, burada الجن كان من الجن tabiri hakikat olmayıp mecazdır. Zira bu ayet çeşit olarak meleklerden olan İblis’in fiilen cinlerden olduğunu beyan için sevkedilmiştir. Binaenaleyh şu iki nas arasında teâruz yoktur.³⁰⁹

5.6. Emsâlü’l-Kur’an’a Değınmesi

Mesel; lügatte benzer, delil, hüccet, halk arasında kabul görüp yapılmış ve meşhur söz anlamına gelmektedir.³¹⁰ Istılahta; sonradan gelen bir şeyin daha önce olmuş bir şeye benzetilmesinden ortaya çıkan meşhur sözlerdir.³¹¹

Kur’an-ı Kerim’de birçok meseller vardır. Bunlar iki kısma ayrılırlar: a) Zâhir ve Sârih Olanlar, b) Kâmin Yani Gizli Olanlar. Kur’an’ı Kerim’deki bu meseller, bazen medih ve zem amaçlı sevap-ikap ve işin önemini yüceltmek veya tahkîr etmek, bir işin gerçekliğini veya gerçekdışılığını gözler önüne sermek gibi maksatlar taşırlar.³¹²

Musa Kâzım Efendi de tefsirinde, emsal ile ilgili ayetler üzerinde önemle durmakta, neyin neye benzediğini titizlikle belirtmekte ve darb-ı mesellerin ne gibi faydaları olduğuna değınmektedir. Konuyla ilgili olarak şu örneğı verebiliriz.

Örnek:

³⁰⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 301.

³¹⁰ Abdullah YEĞİN: Yeni Lûgat, (İstanbul, 1978), 4/5.

³¹¹ Hüseyin b. Mes’ud el-BEGAVÎ: Meâlimu’t-Tenzîl, (Bombay, 1345/1926), III/125.

³¹² ez-ZERKEŞÎ: a.g.e., I/486-487.

“Onların durumu, tıpkı şuna benzer ki, (aydınlanmak için) bir ateş yakmak istedi. (Ateş) çevresini aydınlatır aydınlatmaz, Allah onların nurunu giderdi ve onları karanlık içinde bıraktı, artık görmezler.” (Bakara, 17)

Bu ayet-i kerime münafıkların o sahte imanlarını, karanlık gecede ışığından istifade için yakılan bir ateş ile, o sahte imanlarına terettüp eden faydaların kesilmesini de, o ateşin sönmesine temsilden ibarettir.³¹³

Musa Kâzım Efendi, Bakara Suresi’nin 8. ayetinden itibaren münafıkların hakikî hallerinin ispat edildiğini, bu hakikati daha fazla açıklamak için ise bu ayetten itibaren darb-ı mesel kullanıldığını belirterek, darb-ı meselin soyut manaları somutlaştırarak gözler önüne serdiğini ve bundan dolayı herhangi bir hakikati ispat hususunda önemli bir yere sahip olduğunu söylemiştir.³¹⁴

5.7. İ’câzu’l- Kur’an’a Değinişmesi

İ’câz kelimesi lügatte, “âciz bırakmak” manasına gelir.³¹⁵ Biri bir şeyi yapmaktan aciz olduğu zaman: “Falan beni aciz bıraktı” der. Mucize kelimesi de aynı kökten gelir ve o da insanı acze düşüren hadise demektir.³¹⁶ İstilahî olarak ise, Hz. Peygamber’in risalet davasında göstermiş olduğu ebedî mucize Kur’an’ı Kerim’e muaraza yapan Arapların ve daha sonraki nesillerin aciz olduklarını göstermek suretiyle kendi doğruluğunu ortaya koymasındır. Dolayısıyla Kur’an ilimleri içinde ayrı bir yeri olan İ’câzü’l-Kur’an, “Kur’an’ı

³¹³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 150; Ayrıca bkz. ez-ZEMEHŞERÎ: a.g.e., I/208; er-RAZÎ: a.g.e., I/293; en-NESEFÎ: a.g.e., I/125; Melik Hasen BAHŞ, Esraru’t-Tenavvu fi Teşbihati’l-Kur’ani’l-Kerim, (Medine: Daru’l-Müctema, 1993), 218-219.

³¹⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 150; Diğer örnekler için bkz. 140-141,157,238.

³¹⁵ İBN MANZUR: a.g.e., II/691.

³¹⁶ Ebu’l-Hasan Ali b.İsa RUMMANÎ: Kitabu’n-Nüket fi İcâzi’l-Kur’an, (Mısır: t.y.), 69; Abdülkâdir b. Abdürrahman CÜRCANÎ: Delailü’l-İ’câz, Tah. Muhammed Rıdvan ed-DAYE, (Dimeşk: 1407/1987), 87-88; Muhammed Sadık RAFÎÎ: İcâzü’l-Kur’an ve’l-Belağatu’n-Nebeviye, (Beyrut:1973), 176;

Kerim'in, bütün insanları benzerini getirmekten aciz bırakması" anlamına gelir. Bu konuda ittifak vardır.³¹⁷

Kur'an'ın i'câzı pek çok yönlerde tecelli eder. Onun i'câzını sadece dili, üslubu ve fesahatında aramak hatadır. Onu telifi, ihtiva ettiği ilimler ve maârif, kevnî ilimlerdeki yeri, ıslah siyaseti, gaybî haberleri, peygamberi azarlayan ayetlerin bulunuşu, peygamberin bile ona benzer bir eser meydana getiremeyişi gibi daha pek çok yönlerde i'câz aranabilir.³¹⁸

Musa Kâzım Efendi, tefsirinde sık sık ayetlerin i'câz yönüne değinmiştir. O i'câz konusuna daha çok Kur'an'ın meydan okuma ayetleri çerçevesinde yaklaşmış ve bu ayetleri yorumlayarak konuyu değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra dil ve üslup özellikleri fesahat ve belagat incelikleri ve gaybi haberleri içermesi gibi pek çok yönden Kur'an'ın i'câzına dikkat çekmiştir.

Müfessir ayetlerin i'câz yönüne dikkat çekmekle birlikte bu konuyla ilgili "İ'câzu'l-Kur'an" adlı bir makale neşretmiş ve bunu da tefsirinde aynen nakletmiştir.

Musa Kâzım Efendi bu makalesinde Kur'an'ı Kerim'in semavi kitapların hiçbirisine ölçü olmayıp lafzı ve ince manasıyla bir mucize olduğunu Arapların fesahat ve belagatçılarının benzerini getirmekte aciz kalmalarının da bunun delili olduğunu söylemiş ve Arap belagatçılarının acziyetlerini birkaç başlık altında incelemiştir. Bunlardan birincisi; Arapların fesahat ve belagatı at, deve, cariye vs. gibi şeyleri vasıflandırmaya hasredilmiş olup Kur'an'ı Kerim ise bu gibi şeyleri vasıf ve beyan etmediğinden fesahat ve belagatçılar Arap fesehat ve beleğatında meşhur olan bu lafızları Kur'an-ı Kerim'de bulamamışlardır.

³¹⁷ RUMMANÎ: a.g.e., 69; CÜRCANÎ: a.g.e., 87-88.

³¹⁸ İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Usulû, 163.

İkincisi: Araplara göre bir şiirin ve bir sözün en güzeli, içinde en fazla yalan olandır. Kur'an-ı Kerim ise her ayetinde son derece doğruluğa riayet olunmakla birlikte fesahat ve belagatın en üst mertebesinde nazil olmuştur.

Üçüncüsü: Bir şair ne kadar fasih ne kadar belîğ olursa olsun onun bir kaidesinden bir veya iki beyit belîğ olabilir. Çünkü belagat kelimelerin fasih olmasıyla beraber kelamın muktezayı hale mutabakatı demektir. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'in her sözü ve cümlesi kendine mahsus olan hal ve makamda sevk olunmuş ve o makama uygun olan işlerin hepsine riayet edilmiştir.

Dördüncüsü: Zühd ve takva, fikhî meseleler ve fetvalar dünyayı zem ve ahireti medh gibi şeylere dair belîğ bir makale ve fasih bir kaside yazmak veya söylemek hiçbir şaire mümkün değilken, Kur'an-ı Kerimde bu gibi âli konular tam bir fesahat ve belâğat üzere zikredilmiştir.

Beşincisi: Bazı eşyayı tasvirde güzel bir şiir söyleyen bir şair başka şeyleri tasvirde o şairane kudretini layıkıyla gösteremez. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim bünyesindeki birçok konuyu gayet fasih ve belîğ bir şekilde zikretmiştir.

Altıncısı: Kendisinde peşpeşe bir konudan diğer bir konuya geçilen sözün cüzleri arasında güzel bir irtibat olmayacağı ve belagatın da düşeceği bilindiği halde, Kur'an-ı Kerim'de tevhid, nübüvvet, mead, emr, nehy gibi birçok konu peş peşe geldiği halde bunlar arasındaki irtibat tam bir fesahat ve belagatla muhafaza edilmiştir.

Yedincisi: Kur'an-ı Kerim birçok konuda az lafızla çok manayı gayet fasih ve belîğ bir şekilde ifade etmiştir ki bu bir beşerin yapamayacağı bir iştir.

Sekizincisi: Fesahat ve belagat ehli bir sözde azap ile mükâfatı layıkıyla bir araya getiremedikleri halde Kur'an-ı Kerim bu iki zıt sıfatı layıkıyla cem etmiştir.

Dokuzuncusu: Kur'an-ı Kerim takdim, te'hir, ıtlak, te'kid, fasl, vasl gibi belîğ bir sözde uyulması gereken işlerin hepsini içine almıştır ki hiçbir belîğ kişinin sözünde bunun benzeri görülmemiştir.³¹⁹

Musa Kâzım Efendi Kur'an-ı Kerim'in i'câzını bu şekilde açıkladıktan sonra onun fesahat ve belagatına dil uzatan insanların belagat ve fesahatten habersiz ve Kur'an-ı Kerim'in yanlış ve eksik tercümelerine bakarak söz söyleyen insanlar olduğunu belirtmiştir. Müfessirin i'câzu'l-Kur'an'a dair açıklamalarına bazı örnekler:

Örnek 1:

“Onlara: “İnsanların inandıkları gibi siz de inanın” dense“ O beyinsizlerin inandığı gibi inanır mıyız?” derler. İyi bilin ki asıl beyinsizler kendileridir; fakat bilemezler.” (Bakara, 13)

“Önceki ayetin sonunda لا يشعرون, bu ayetin sonunda da لا يعلمون buyurulmuş olması i'câzın son sınırına ulaştığının bir göstergesi olup bütün mertebeleriyle Kur'an-ı Kerim'de tecelli eden belagat gereğidir. Zira ayette, münafıkların yeryüzünde ne zaman fitne ve fesat çıkarmamaları istense kendilerini fesada değil ıslaha çalıştıkları ve zikredilen bu talebi şiddetle red ettikleri ve kendilerinde bulunan fesatlarını bile his ve idrakten aciz bir derekeye düştükleri tahakkuk etmiş ve bu hakikati ilan için ayet-i kerime لا يعلمون cümlesiyle tamamlanmıştır. Bu ayet ise لا يعلمون cümlesi ile tamamlanmıştır. ولكن لا يعلمون cümlesi “fakat onlar kendilerinin süfeha olduklarını bilmezler” manasını ifade eder. Bu ise “münafıklar hem bilmezler hem de bilmediklerini bilmezler” demektir. Bundan başka “ilim” ile “sefeh” arasında bir zıtlık bulunduğundan bu ayet-i kerimenin sonunda şu iki zıddı cem ile bedîl ilimden olan tıbak sanatına dahi riayet edilmiştir.”³²⁰

³¹⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 213-216; Aynı makale Sırât-ı Müstakîm dergisinde yayınlanmıştır. Musa Kâzım Efendi: “İ'câz'ul-Kur'an”, Sırât-ı Müstakîm, VIII, (Eylül 1324), I/107-108; Musa Kâzım Efendi, “İ'câzu'l-Kur'an,” Sırât-ı Müstakîm, IX, (Ekim 1324), I/135-137.

³²⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 123-124.

Örnek 2:

“Yok eğer yapamadınızsa -ki asla yapamayacaksınız- o halde yakıtı insanlar ve taşlar olan, inkarcılar için hazırlanmış ateşten sakının.” (Bakara, 24)

“Önceki ayette meydan okumanın فاتوا بسورة lafzıyla gelmesine nazaran, zahiri itibariyle bu ayette فان لم تفعلوا yerine فان لم تاتوا بسورة denilmek gerekiyorsa da, belagat yönünden kelimada, i’câz’ı kasr nüktesini gözetmek için فعل maddesi kullanılmıştır. Zira “şayet yapamaz iseniz” tabirinin maksadı ifade etmeye yetmekle beraber “Kur’an’a benzer bir sure getiremez iseniz” tabirinden daha veciz ve kısa olduğu şüphesizdir.³²¹ Ayrıca aynı ayetteki ولن تفعلوا cümlesi de gaybden haberi içerdiği için başlı başına bir mucizedir.”³²²

5.8. Ayetler Arasındaki Tenasüp ve İnsicama İşaret Etmesi

Ayetler çeşitli zamanlarda ve çeşitli sebeplere binaen nazil olmakla beraber aralarında öyle bir irtibat var ki, onlardan birini yerinden oynatmak mümkün değildir. Kur’an’ın i’câzı bu yöne de teşmil edilebilir. Belagat ve ahenk bakımından Kur’an’ın böyle bir insicama sahip olması onun ebedî bir mucize olduğunun delilidir.

Bika’i, Münasebetü’l-Kur’an ilminin değer ve önemini belirtirken; nahiv ilminde beyan’ın yeri ne ise, tefsir ilminde de tenâsûbun ifade ettiği mananın aynı olduğu görüşünü belirtir ve şöyle der:

“Münasebetü’l-Kur’an ilmi, Kur’an-ı Kerim’in ayet ve surelerinin tertibindeki hikmeti anlatan bir ilimdir. Bu ilim, manaların durumuna uygunluğunu tahkik eden belagatın gayesidir. Zira kelamın güzelliklerinin anlaşılması, surenin maksudunun bilinmesine bağlıdır. Belagattan istenen de

³²¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 209.

³²² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 210; YAZIR: a.g.e., I/238; İ’câzu’l-Kur’an’a dair diğer örnekler için bkz. 10-11,36,85,145,200.

budur. Bu da Kur'an-ı Kerim'in bütün cümlelerinin maksadının bilinmesini ifade eder. İşte bu sebeple bu ilim, çok büyük bir değer taşımaktadır.³²³

Ayetler ve sureler arasındaki münasebetleri incelemek çok ince ve çok dikkat edilmesi gereken bir iştir. Bu sahada kendilerini gösterebilen müfessirler tefsirlerinde bu münasebetlere temas etmişlerdir.³²⁴

Tefsir Usûlü âlimleri münasebetin bilinmesinde, bir ayetin önceki ayeti tamamlayıp tamamlamadığının veya manaca müstakil olup olmadığının araştırılması gerektiğini söylerken, sureler arası münasebeti tayin etmenin surenin hangi maksatla indiğini bilmeye, ana hedefini tesbite bağlı olduğunu belirtmişlerdir.

Bu müfessirin tefsirindeki âli makamını ve vukûfiyetini ortaya koyan Münasebetü'l-Kur'an ilmiyle ilgili özellikler müfessirimizin tefsirinde de mevcuttur. O bu konuyla ilgili bazı inceliklere temas etmiştir. Bunlarla ilgili bazı örnekler şu şekildedir:

Örnek 1:

“Eğer kulumuz (Muhammed)e indirdiğimizden şüphe içindeyseniz, haydi onun gibi bir sure getirin. Allah'tan başka bütün şahitlerinizi de çağırın; eğer doğru iseniz (bunu yapın).” (Bakara, 23)

“Ayetteki *وان كنتم في ريب مما نزلنا علي عبدنا فاتوا بسورة من مثله* cümlesi şart cümlesi olup kendinden öncesine atfedilmiştir ve bu atıf bir kıssayı diğer kıssaya atıf kabilindendir. Çünkü iki cümle arasında hem açık bir zıtlık hem de tam bir uyum vardır. Zira makabli vahdaniyeti, bu cümlede nübüvveti isbat edip bu ikisi ise birbirine mutabıktır. Çünkü tahkiki iman ancak bu iki matlubu tasdik ile olur.”³²⁵

³²³ Burhanettin İbrahim b. Ömer BİKA'İ, Nazmu'd-Dürrer fi Tenasûbi'l-Ayi ve's-Suver, (Kahire, 1413/1992), I/16.

³²⁴ İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Usulü, 205.

³²⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 200.

Örnek 2:

“Ey İsrailoğulları, size verdiğim nimetleri hatırlayın bana verdiğiniz sözü tutun ki, ben de size verdiğim sözü tutayım ve sadece benden korkun! Sizin yanınızda bulunanı doğrulayıcı olarak indirmiş bulunduğum (Kur'an)'a inanın ve onu ilk inkâr eden siz olmayın. Benim ayetlerimi birkaç paraya satmayın ve benden sakının.” (Bakara, 40-41)

“Birinci ayetteki, ilahi emirleri tezekkür ve tefekkürle emir, ikinci ayette iman ve küfrü terk ile emrin başlangıcı gibi olduğundan, ilk ayet takvanın başlangıcı olan “rahbet” ile; ikinci ayette “rahbet”in son noktası olan “takva” ile sonuçlanmıştır. Bir de ilk ayet ile hitap; âlim ve mukallide şamil olduğundan, orada seyr ve sülûkun başlangıcı olan “rahbet” ile emredilmiş, hâlbuki ikinci ayette hitap bilhassa ülemaya yöneltilmiş olduğundan burada seyr ve sülûkun son noktası olan “takva” ile emrolunmuştur.”³²⁶

5.9. Kıssalar (Kasasu'l Kur'an) Karşısındaki Tutumu

Kur'an'da geçmiş peygamberlerden ve milletlerden söz eden kıssalar vardır. Bu kıssaların Kur'an'da bulunmasından maksat, tarihi olayların kronolojik olarak anlatılması değil, geçmiş milletlerin hayat tecrübesinden ibret alınmasıdır. Kur'an tarihi olayların teferruatını değil, kendi gayesine uygun ve insanların ortak problemleri olan yönlerini seçer.³²⁷ Buradan Kur'an'daki kıssaların amacının insanları ahlâki yönden eğitmek ve terbiye etmek olduğu sonucunu çıkarabiliriz.³²⁸

İnsanın yaratılışını göz önünde tutan Kur'an-ı Kerim, en güzel kıssaları adeta gözlerimizin önünde cereyan ediyormuşçasına anlatır. İnsanlık tarihi bir sinema şeridi gibi, seyircilerine ibret alınacak ince noktaları vererek, hayatı

³²⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 334.

³²⁷ İsmail CERRAHOĞLU: *Tefsir Usulü*, 171-172.

³²⁸ Muhammed Ahmed CÂDU'L-MEVLA- Muhammed Ebu'l-Fadl İBRAHİM-Ali Muhammed el-BECÂVÎ, *Kasasu'l-Kur'an*, (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1987),3; Ayrıca bkz. İdris ŞENGÜL: *Kur'an Kıssaları Üzerine*, (İzmir: Işık Yay., 1994), 227.

tanzim etme yollarını gösterir. Kur'an'daki kıssaların asıl gayesi ise, ahlâkî ve terbiyevî oluşudur. İnsana olaylar kadar hiçbir şey gerçeği gösteremez. Buna uyarak geçmiş milletlerin ilim-cehalet, kuvvet-zaaf, şeref-zillet gibi durumlarını ve bunların sebeplerini iyice incelersek, bizlerde mevcut olan iyi veya kötü davranışlarımıza karşı elbette tesir edecektir.³²⁹

Musa Kâzım Efendi de tefsirinde, kıssaları bu açıdan ele almıştır. O, kıssalarda ayrıntıdan ziyade asıl maksat üzerinde durulması gerektiğini belirterek, Kur'an'ın temel hedefi doğrultusunda onlardan nasıl ders ve ibret almamız, prensipler çıkarmamız gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Müfessir, Kur'an'da işaret edilen kıssaları değerlendirirken, bazen kendi açıklamalarına yer vermiş, bazen Tevrat'tan alıntılar yapmış, bazen müfessirlerin beyanına göre kıssayı kısaca anlatmış, bazen de Tevrat ile müfessirlerin görüşlerini karşılıklı olarak ele almıştır.

Konuyla ilgili örnekleri şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

5.9.1. Kıssalardan Çıkarılacak Hikmetler, Faydalar, Dinî ve İlmî Meseleler Üzerinde Durması

Örnek 1:

“Bir zamanlar Rabbin meleklerle: “Ben yeryüzünde bir halife yapacağım” demişti. (Melekler): “Orada bozgunculuk yapan, kan döken birisini mi halife yapacaksın? oysa biz seni överek tesbih ediyor ve takdis ediyoruz?” dediler. (Rabbin): “Ben sizin bilmediklerinizi bilirim” dedi. (Bakara, 30-33)

Musa Kâzım Efendi zikrolunan bu ayet-i kerimelerin dini ve ilmî meselelere delâlet ve işaret etmiş olduklarını belirterek, bunlardan bazılarını tefsirinde açıklamıştır.

³²⁹ İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Usulü, 172.

Müfessir bunlardan ilkinin, insanın en şerefli ve en faziletli mahluk olması meselesi olduğunu, bu meseleye ise **واذ قال ربك...** ayet-i kerimesinin delâlet ettiğini belirtmiş ve devamında insanın Allah tarafından halife seçildiğini, bu hususta meleklerle bile tercih olunduğunu ve bu durumda insanın meleklerden daha faziletli ve şerefli olduğunu, sonuç olarak da insanın diğer mahluklardan da üstün olduğunun ortaya çıktığını söylemiştir.

İkinci olarak müfessir, ilmin meziyet ve ulviyetinin, bütün sıfatlardan daha şerefli ve faziletli olduğunu, buna da **وعلم ادم الاسماء** nazm-ı keriminin kesin bir şekilde delâlet ettiğini söyleyerek Allah'ın üstünlük sıfatının ilim olduğunu, eğer ilimden daha faziletli bir sıfat olsaydı ayette mutlaka zikrinin geçeceğini ifade etmiştir.

Üçüncü olarak müfessir, hilafet ehline ilmin şart olması meselesini ele almış, buna da **انيوني باسماء هؤلاء** kavli-i şerifinin işaret ettiğini belirtmiştir. Zira bu kavli-i şerif ile eşyanın isimlerini ve özelliklerini bilmediklerinden dolayı melekler sukût etmiş ve bu surette hilâfete layık olmadıkları ispat edilmiştir.

Müfessirin ele aldığı dördüncü mesele “muallim” kelimesinin, ta’limi kendisine sanat edinen kimseye ihtisasından dolayı Cenab-ı Hakk’a itlakı sahih olmadığı halde “ta’lim” fiilinin Hakk Teâla’ya isnadının sıhhati meselesidir ki bu da **وعلم ادم الاسماء** ayetiyle sabit olmuştur.

Beşinci mesele, lugati ilk ortaya koyanın “Allah” olması meselesidir ki, buna da yine **وعلم ادم الاسماء** ayetiyle işaret buyrulmuştur. Zira burada isimler, lafızlar demektir. Lafızları talim manası ise hangi lafzın hangi manaya konu olduğunu öğrenmekten ibarettir. Bunun ise sonradan gelen kavimler tarafından olmayacağı Allah tarafından meydana geldiği şüphesizdir.

Altınca mesele, hikmet mefhumunun, ilim mefhumu üzerine zaid olması meselesidir ki, müfessirimiz buna da **انك انت العليم الحكيم** kavli şerifinin delalet ettiğini söylemiş ve bu iki kelimenin aynı manaya konu olması

durumunda nazmı keriminin tekrarı iştimal etmesi gerektiğini bunun ise batıl olduğunu ifade etmiştir.

Yedinci mesele, meleklerdeki ilim ve kemâlatın artmayı kabul etmesi meselesidir ki, buna da فلما انباهم با سماءهم ayetiyle kesin bir şekilde delâlet edilmiştir.

Sekizinci ve son mesele olarak Musa Kâzım Efendi, Âdem'in meleklerden daha üstün olduğunu buna da Bakara Sûresi 30.-33. ayetlerinin delâlet ettiğini belirtmiştir.³³⁰

Yukarıda zikrettiğimiz örnekte de görüldüğü gibi müfessir, kıssalardan çıkarılacak birçok dini ve ilmi meseleye işaret buyurmuştur. Bununla birlikte kıssalar konusunda asıl maksadın önemli olduğunu vurgulayarak ayrıntıdan kaçınılması gerektiğini savunmuştur. Mesela: Bakara Suresi'nin 35. ayetindeki لا تقربا هذه الشجرة ifadesinde yer alan الشجرة yani “ağaç” lafzının mahiyeti hakkında Musa Kâzım Efendi şunları söylemiştir:

“Bu ağacın mahiyetini beyan konusunda ulema ihtilaf edip, kimisi bunun buğdaydan, kimisi üzümünden, kimisi incirden ibaret olduğunu söylemiş ise de evla olan onun mahiyetini tayin etmemektedir. Zira kıssanın asıl maksadı bu olmadığı gibi, bu konuda varid olan delillerin hepsi zayıftır.”³³¹

5.9.2. Kıssalarda Geçen Olayı Kısaca Açıklaması veya İsim Belirtmeden Müfessirlerin Beyanını Aktarması

Örnek 1:

“Bir zamanlar sizin sözünüzü almış, üzerinize dağı kaldırmıştık: “Size verdiğimiz kuvvetle tutun, içinde olanı hatırlayın ki (azabımızdan) korunasınız.” (demiştik)” (Bakara, 63)

³³⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 295-297.

³³¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 307; Ayrıca bkz. er-RAZÎ: a.g.e., I/456; el-ÂLUSÎ: I/234-235; YAZIR: a.g.e., I/276.

Müfessirlerin beyanına göre, “Ref’i Tur” hadisesinin hûlâsası şöyledir: Hz. Musa kavmine Tevrat’ı tebliğ etmiş; fakat kavmi ondaki tekliflerden ürkererek kabule yanaşmamıştır. Bunun üzerine bu kişileri Tevrat’ı kabule mecbur etmek için Tur Dağı yerinden yükseltip onların üzerlerine getirilmiş ve kendilerinden Hz. Musa’ya ittiba ve Tevrat’ın tekliflerini kabul edeceklerine dâir ahd ve mîsakin alınmasına kadar başları üzerinde durdurulmuştur.³³²

Örnek 2:

“Musa, kavmine: “Allah size bir inek kesmenizi emrediyor” demişti. “Bizimle alay mı ediyorsun?” dediler. “Cahillerden olmaktan Allah’a sığınırım” dedi.” (Bakara, 67)

Musa Kâzım Efendi ayette geçen kıssanın cereyanını müfessirlerin beyanına göre şu şekilde açıklamıştır.

“İsrailoğullarının zenginlerinden ihtiyar bir zâtın bir oğlu ile iki birâderzâdesi vardı. Birâderzâdeleri ihtiyarın vefatında geriye bıraktığı malları kendilerine intikal etsin diye bir gece zavallı ihtiyarın oğlunu öldürdüler ve güya katlin kendileri tarafından yapıldığının anlaşılmasında maksadıyla maktûlün cesedini götürüp halkın her gün toplandığı yere bıraktılar ve sabah olunca hemen bir çok vaveylâlar ile Hz. Musa’ya gelerek katilin bulunmasını ve meydana çıkarılmasını talep ettiler. Hz. Musa, ilk olarak gerekli tahkikât ve tetkikâtı yaptı ise de katil bulunamadı. Çünkü herkes şu katil fiilini, kendisinden nefy, diğerine isnad etti. Bu sebeple bütün kavim birbirine düşman oldu. Bunun üzerine Hz. Musa artık Cenab-ı Hakk’a iltica etti. Bütün şüpheleri giderecek şekilde şu katilin kim olduğunu bildirmesi hakkında niyâz etti. Bunun üzerine de Cenab-ı Hakk İsrailoğullarının evvelâ bir inek boğazlamalarını emretti. Hz. Musa bu emri onlara tebliğ edince onlar: “Bizimle alay mı ediyorsun şu hadise ile inek boğazlamanın ne münâsebeti var” dediler. Makâm-ı tebliğde olayın bir cehalet ve sefahet eseri olduğunu ve

³³² Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 376; Ayrıca bkz. el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/66; en-NESEFÎ: a.g.e., I/52-53.

herhangi bir nebinin bu gibi şeylerden katiyen uzak olduğunu düşünmediler. Bunun üzerine Hz. Musa onlara: “Ben cahiller arasına dâhil olmaktan Allah’a sığınırım” cevabını verdi.³³³

5.9.3. Tevrat’tan Nakillerde Bulunması

Örnek 1:

“Sizi Firavun ailesinden de kurtarmıştık. Hani (onlar) size azabın en kötüsünü reva görüyor, oğullarınızı boğazlayıp, kadınlarınızı sağ bırakıyorlardı ve bunda sizin için Rabbinizden büyük bir imtihan vardı.” (Bakara, 49)

Musa Kâzım Efendi, bu ayetteki kıssanın tefsirinde öncelikle Tevrat’ın beyanına yer vermiş, daha sonra bu konudaki müfessirlerin rivayetlerini belirtmiştir. O, Tevrat’ın beyanına göre Firavun’u, bu işkenceleri işlemeye sevk eden şeyin, Yusuf (a.s) zamanında Hz. Yakub ile beraber Mısır’a gelmiş olan ve toplamı yetmiş kişiden ibaret bulunan İsrailoğullarının nüfusunun üç-dört asır zarfında cidden nazarı dikkati celb edecek derecede çoğalmaları ve bu halin devam ettiği takdirde yakın zamanda bunların Mısır diyarında hâkim olmalarından Firavun’un endişeye düşmesi olduğunu söyleyerek, hemen akabinde aynı konu hakkında isim belirtmeksizin bizim müfessirlerin rivayetlerine göre deyip, onlara göre bu işkencenin sebebinin, Firavun’un İsrailoğullarından bir zatın zuhur ederek kendi mülk ve saltanatını mahvedeceğine dair bir rüya görmüş olması veyahut böyle bir hadisenin meydana geleceğinin kâhinler tarafından Firavun’a haber verilmiş bulunması olduğunu belirtir.³³⁴

Örnek 2:

³³³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 382-383; Ayrıca bkz., et-TABERÎ: a.g.e., I/337; er-RAZÎ: a.g.e., I/557; el-BEYDAVÎ: a.g.e., I/67; İBN KESİR: a.g.e., I/108-109.

³³⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 349.

“Musa kavmine demişti ki: Ey kavmim, sizler, buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz. Gelin yaratıcınıza tevbe edin de nefislerinizi öldürün. Bu yaratıcınız katında sizin için daha iyidir. (Bu suretle O), sizin tevbenizi kabul buyurmuş olur. Çünkü O, öyle bağışlayıcı, öyle merhametlidir.” (Bakara, 54)

Musa Kâzım Efendi bu ayetin tefsirinde, Hz. Musa’nın Tur’dan dönüşünde kavminin altın buzağı heykeline taptıklarını gördüğünü ve bundan dolayı son derece öfkelenerek Hz. Harun’u kınadığını ve Harun’un bu konuda kusurun kendisinde olmayıp kavminde olduğunu beyan etmesiyle Hz. Musa’nın Hz. Harun’a karşı olan öfkesini teskin eylemesi üzerine buzağıya kulluk yapanları huzuruna davet ederek bu şirki işlemleri sebebiyle nefislerine zulmetmiş olduklarını ve bu babda büyük gûnahtan kurtulmak için kendilerini öldürmek suretiyle Allah-u Teâla’ya tevbe ve rûcu eylemeleri gerektiğini ve bu şekilde tevbenin Allah katında kendileri için gayet hayırlı olduğunu ve eğer onlar böyle kendilerini öldürmek suretiyle Rablerine tevbe ve rûcu ederlerse Rablerinin de onlara aff ve mağfiretle rûcû edeceğini bildirdiğini söyleyerek, Hz. Musa’nın bu emri üzerine o gün kendini öldürenlerin Tevrat’ın beyanına göre üçbin, müfessirlerin nakillerine göre onbin kişi olduğunu belirtmiştir.³³⁵

5.10. Hitâbu’l- Kur’an’a Değınmesi

Bir sözün, bir metnin anlaşılabilmesi için sözün söylendiğı yer, zaman, muhatapların psikolojik, zihni, ahlâkî, dinî, iktisadi, siyasi, sosyal vs. durumlarının bilinmesi gerekir. Daha doğrusu sözler, cümleler, metinler boşluğa yönelik değildirler. Onların mutlaka hitap ettiğı muhataplar vardır.³³⁶ Kur’an-ı Kerim’in de hitap ettiğı birtakım şahıslar, zümreler, peygamberler arz ve sema gibi cansız varlıklar vs. vardır. Yalnız Kur’an’ın hitabı sadece içinde

³³⁵ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 358-359.

³³⁶ Hâlis ALBAYRAK: Tefsir Usulû, (İstanbul: Şule Yay., 1998), 125.

bulunduğu zaman ve zeminle sınırlı olmayıp, tüm insanlığa ve tüm zamanlara şamildir.

Umumiyetle Kur'an-ı Kerimdeki hitaplar üçe ayrılır.

a) Hz. Peygambere olan hitaplar

b) Hz. Peygamberden başkasına yapılan hitaplar

c) Her ikisine birden yapılan hitaplardır. Bunlara ait örnekler hemen hemen her sahifede rastlanacak kadar çoktur.³³⁷

Kur'an tarihin muayyen bir döneminde, muayyen bir topluma, o toplumun diliyle ve o toplumun bilgi ve tecrübe sınırlarını zorlamayan bir üslûpla indirilmiştir. Bu yönüyle Kur'an, tarihin muayyen bir dönemiyle çok yakından ilgilenen bir kitap olmakla birlikte, öğütleri, tavsiyeleri, emirleri, dini ve ahlâki muhtevasıyla da bütün insanlığa ışığını ulaştırabilen bir kitaptır. Bu açıdan bakıldığında Kur'an-ı Kerim'de birtakım hususî hükümler, emirler, tavsiyeler bulunmaktadır. Fakat hitabın hususiliği, hükmün umumiliğine mani değildir. Yani hitap hususi olsada hüküm herkese câri olabilir.

Kur'an-ı Kerim'de muhatabın zihniyetine ve yapısına göre veya emrettiği şeyin güzelliğine ve nehyettiği şeyin çirkinliğine göre çok farklı hitap şekilleri vardır. Bunlardan birkaçı şu şekildedir: Medh hitabı, zem hitabı, şeref verme hitabı, alay etme hitabı, nasihat hitabı, sevgi ve muhabbet hitabı, nefret hitabı, kahramanlığa teşvik hitabı, şereflendirme hitabı...³³⁸

Müfessir Musa Kâzım Efendi tefsirinde ayetlerin kimlere hitap olunduğu üzerinde önemle durmuştur. O bazen hitabın kime olduğunu belirterek bunun sübutuna da hadis-i şeriflerle delil getirmiş, bazen de "bu ayetin kimlere hitap olduğu konusunda farklı görüşler vardır" diyerek bu görüşleri belirtmiş ve kendisi herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

³³⁷ İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Usulû, 192.

³³⁸ İsmail CERRAHOĞLU: Tefsir Usulû, 192-193.

Müfessir ayetlerdeki hitabın kimlere olduğunu belirtmekle birlikte, bu hitap şekillerinin hikmetleri üzerinde durmayı da ihmal etmemiştir.

Konu ile ilgili örnekler:

Örnek 1:

“Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki, (azaptan) korunasınız.” (Bakara, 21)

Musa Kâzım Efendi, bu ayeti kerimenin nazil olduğu zamanda mevcut olan mükelleflerin tamamına lafzen ve ondan sonra kıyamete kadar mevcut olacakların cümlesine de manen hitap olunduğunu belirterek حکمي علي الواحد gibi nice hadis-i şeriflerin delaletleriyle, şer’i hükümler ve dini hitapların muktezâlarının her iki tarafa da şamil olduğunu söylemiştir.³³⁹

Örnek 2:

“İnanıp yararlı işler yapanlara, altlarından ırmaklar akan cennetlerin kendilerine ait olduğunu müjdele.” (Bakara, 25)

“Bu ayet-i kerimede بشر sigasıyla emir ve hitap, Hz. Peygamber’e veya her asrın âlimine veyahut da tebşire gücü yeten her müminedir. Cenab-ı Hakk’ın önceki ayetlerde küfür ehline ve asilere tenzîr ile hitap ettiği halde, bu ayette iman ehline tebşir ile hitap etmeyip Hz. Rasul’e veyahut onun ilmi varisi olan her âlime onları cennetle tebşir etmelerini emretmesi, iman ehlinin şanlarını yüceltme ve kendileri için hazırlanmış olan büyük nimetler ile tebşire, mutluluğa, en layık olduklarını haber verme hikmetine mebnîdir.”³⁴⁰

5.11. Huruf-ı Mukattaa’yı Tefsir Etme Yöntemi

³³⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 182; Ayrıca bkz. el-ÂLÛSÎ: a.g.e., I/181-182.

³⁴⁰ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 260-264.

Kur'an'da bazı sûreler Arap alfabesindeki harflerle başlamaktadır. Bunlar hurûf-u mukataa/hece harfleri olarak adlandırılmıştır. Bu harflerin ne anlama geldiğiyle ilgili olarak farklı görüşler ortaya konulmuştur. Günümüzde de onlara farklı anlamlar verilmektedir. Kur'an'da üç sûre tek harf, on sûre iki harf, onüç sûre üç harf, bir sûre de beş harfle başlamak üzere toplam yirmidokuz sure bu harflerle başlamaktadır.³⁴¹

Bazı sûrelerin başında bulunan ve "Fevâtihu's-Suver"den sayılan hurûf-u mukattaanın âyet kabul edilip edilmemesi konusunda ihtilaf vardır. Kûfeliler, hurûf-u mukattaanın bazısını müstakil bir âyet, bazılarını da bir âyetin cüz'ü kabul ederler. Basralılar ise, bunların hiçbirisini âyet kabul etmezler. ez-Zemahşerî (1133) de onların âyet olup olmaması konusunun kıyasî değil, tevkifî (vahye dayalı) olduğunu söyler.³⁴²

Hurûf-u mukattaanın Kur'an'ı Kerim'de yer alışındaki hikmetler ve taşıdığı anlamlar konusunda yirmi kûsûr görüş mevcut olup bunlardan bazıları şu şekildedir:

1-Bunlar sûrelerin isimleridir.

2-Bunlardan her biri Allah'ın isimlerinden veya sıfatlarından birine delalet eder.

3-Bu harflerden bazıları Allah'ın isimlerine, bazıları da Allah'tan başka isimlere delalet eder.

4-Bunlar Kur'an'ın isimleridir

5-Allah, bu harflerle yemin etmektedir.

6-Huruf-u mukataa harfleri münferit harflerdir.³⁴³

Huruf-u mukataa hakkında çeşitli fikirlerin olduğunu ve bunların birkaçını yukarıda zikrettik. Bununla birlikte bunların tam zıddı, bu harflerin Kur'an'ın esrarından olduğunu, Allah'ın bunları bilmeyi kendisine mahsus kıldığını ve bu harflerin manaları üstünde durulmaması gerektiğini savunanlar

³⁴¹ M. Said ŞİMŞEK: Günümüz Tefsir Problemleri, (İstanbul: Esra Yay., 1997), 485.

³⁴² ez-ZERKEŞÎ: a.g.e., I/170-171.

³⁴³ İsmail CERRAHOĞLU: a.g.e., 138-141.

da vardır ki, bunlar da görüşlerini Hz. Ebu Bekir'in "Her kitabın bir sırrı vardır. Allah'ın Kur'an'daki sırrı da evâilî's-sûverdir" sözüyle, Hz. Ali'nin "Her kitap için bir zûbde vardır. Bu kitabın zûbdesi de hece harfleridir" sözüne dayandırmaktadırlar.³⁴⁴

Musa Kâzım Efendi tefsirinde, huruf-u mukattaa konusuna çok uzun bir yer ayırmıştır. Bu konudaki görüşleri, bunların delillerini ve bu görüşlere yapılan itirazları vermiş ve en sonunda hakikate en yakın olan görüşün, fevatih-i sûverin esma-ı huruftan ibaret olduğunu söyleyerek bu konudaki kanaatini belirtmiştir.

Şimdi müfessirin bu harfleri hangi başlıklar altında incelediğini kısaca görelim:

1- Bunlar, harflerin isimleridir.³⁴⁵ Yani bunlardan her biri bir isim olup, müsemmaları ise şu lafızlar ile tabir olunan ve kendilerinden kelimeler terkip eden huruf-ı basitedir. Mesela "elif" lafzı bir isimdir, müsemması (ا) dir. "Lam" lafzı bir isimdir, müsemması (ل) dir. Sairleri de böyledir. Bu harflerin bazı sûrelerin evvellerinde zikredilmeleri iki mühim nükteye mebnidir.

Birincisi: Kur'an-ı Kerim'le tahaddiye yani muarazaya davet edilenler: "Ey fesahet ve belagat sahipleri, işte vahy-i ilahi olmak üzere size okunan Kur'an sizin kendi kelamınızın aslî unsuru olan harflerden tanzim edilmiş. Eğer bu kelimeler sizin iddia ettiğiniz gibi Hz. Muhammed'in kendi kelamı olsaydı, fesahat ve belagat kuvvetinizle onun mislini ispattan aciz kalmazdınız" tarzında tenbih ve ikazdır.

³⁴⁴ İsmail CERRAHOĞLU: a.g.e., 136.

³⁴⁵ et-TUSÎ: Tefsiru't-Tibyân, (Necef, 1376/1957), I/48; Ebu Ali et-TABRESSÎ: Mecmau'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an (Tefsiru't-Tabressî), (Tahrân, 1373), I/33; er-RAZÎ: a.g.e., I/230-231; el-KURTUBÎ: a.g.e., I/155; ez-ZERKEŞÎ: a.g.e., I/175

İkincisi: Harfleri isimleriyle kıraat etmek, o isimleri tedris ve ta'lim edenlere mahsus olduğundan, hiç kimseden tek harf ta'lim etmediği kat'iyyen bilinen ümmî bir zattan bu kıraatin suduru şüphesiz bir harikadır.³⁴⁶

2- Bu harfler evvellerinde bulundukları sûrelerin isimleridir.³⁴⁷ Ekser ulema bu görüştedir. Bu görüşü tercih etmelerinin sebebi şudur: Bu lafızlardan ya birtakım manalar kasdedilir, yahut değil, ikinci şık batıldır. Bu halde Kur'an-ı Kerim anlamı olmayan birtakım kelimeleri tekellüm eder ve bu kelimeler hiçbir mana ifade etmediğinden onunla meydan okumaya imkân kalmaz.

Acaba bu manalar nedir? iki ihtimal vardır: Ya evvelinde bulundukları sûrelerdir ya da başka şeydir. İkinci şık batıldır. Başka şeyden maksat Arap dilinde bu lafızların vaz'olundukları asıl manalar yani huruf-ı basîtedir. Yahut Arap dilinin dışında, bir dilde mevzu oldukları manadır. İkinci ihtimal batıldır. Çünkü Kur'an-ı Kerim Arap diliyle nazil olmuştur. Huruf-ı basîte olmaları ihtimaline gelince bu da doğru değildir. Çünkü bu manaların mabadlerine irtibatları yoktur. Şu halde bu lafızlar ile evvellerinde bulundukları sûre-i şerifler murad olunur. Buna da çeşitli şekillerde itirazlar yapılmıştır.³⁴⁸ Biz burada, konunun çok fazla uzayacağını düşünerek bu itirazlara yer vermeyip, huruf-ı mukattaa hakkında Musa Kâzım Efendi'nin zikrettiği görüşleri kısaca sunmaya devam ediyoruz.

3- Bu harfler müteşabihat kabilinden olup onlardan maksadın ne olduğunu bilmek ise Allah'a mahsustur. Bu hususta kullara ait vazife, bunların Allah tarafından indirilmiş olduklarına iman edip, onlardan kasdedilen manayı ise yine Allah'a havale etmektir.³⁴⁹

³⁴⁶ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 20-21.

³⁴⁷ İBN KUTEYBE: Te'vilü Müskili'l-Kur'an, (Mısır, 1954), 230; Muhammed Ferid VECDÎ: el-Mushafu'l-Müfesser, (Mısır, 1377), 3.

³⁴⁸ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 24-25.

³⁴⁹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 30; Ayrıca bkz. et-TABRESSÎ: a.g.e., I/32 er-RAZÎ: a.g.e., I/227; ez-ZERKEŞÎ: a.g.e., I/174.

4- Bu harfler, Kur'an'ın isimleridir.³⁵⁰ Bunun için onlardan her birini mübteda, kitap veya Kur'an'ı da onlara haber yapmak sahihtir. “Kitap” ve “Kur'an” lafızlarından her biri Kur'an-ı Kerim'in tamamına ıtlak olduğu gibi, ayrı ayrı her cüz'üne ve hatta her manalı harfine de ıtlak olduğundan “Kur'an” ve “Kitap” kelimelerinin, fevatihten her birine haber olmasının sıhhati, o fevatihten her birinin Kur'an'ın tamamına isim olmasını gerektirmez.³⁵¹

5- Bu fevatihtir, Allah'ın isimleridir.³⁵² Nitekim Hz. Ali'nin bazı vakitlerde يا حمعسق ve يا كهيعص diye dua etmiş olması da buna delildir. Hz. Ali'nin maksadı “Ey Kaf Ha Ya Ayn Sad'ı İndiren” ve Ey Ha Mim Ayn Sin Kaf'ı İndiren” olma ihtimali galip olduğundan bu delil zayıftır.³⁵³

Musa Kâzım Efendi, bu delillerin hepsini sıraladıktan sonra hakikate en yakın olan görüşün, ilk görüş olduğunu çünkü bu görüşün, hasımlara karşı meydan okuma mana-ı latîfini içerdiklerini “sûrelerin isimleri” oldukları takdirde de bu mana-ı latîfi içerdiklerini, fakat bunların “harflerin isimleri” olmalarının asıl olduğunu ve bu takdirde onların bu mana-ı latîfi ifadelerinin daha zahir ve daha vazıh olduğunu belirtmiştir.³⁵⁴

³⁵⁰ et-TABERÎ: a.g.e., 87; et-TABRESSÎ: a.g.e., I/33; er-RAZÎ: a.g.e., I/230.

³⁵¹ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 31.

³⁵² İBN KUTEYBE: a.g.e., 270; et-TABRESSÎ: a.g.e., I/32; er-RAZÎ: a.g.e., I/230; ez-ZERKEŞÎ: a.g.e., I/173-174; el-ALUSÎ: a.g.e., I/88; .

³⁵³ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 31.

³⁵⁴ Musa Kâzım Efendi: a.g.e., 31-32.

SONUÇ

Tefsirdeki metodu ile birlikte hayatını, ilmî şahsiyetini, eserlerini ve İslam düşüncesindeki yerini ve bilhassa düşünceleriyle dönemine etkilerini araştırdığımız Musa Kâzım Efendi ve tefsiri hakkındaki değerlendirmelerimizi ve vardığımız sonucu ana hatlarıyla şöyle belirtebiliriz:

Hicrî 1257(1858-1859) yılında, Erzurum'un Tortum İlçesinde doğan Musa Kâzım Efendi, eğitimini Osmanlı medreselerinde almış, daha sonra eğitim ve öğretimini kendi uğraşlarıyla geliştirmiş, sosyal ve siyasî faaliyetlere katılmaktan kendini alamamış bir şeyhülislam olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müellif, Osmanlının son döneminde yaşamış ama savunduğu görüş ve ileri sürdüğü çözüm önerileriyle âdeta günümüz sorunlarına da çözüm getiren bir İslam âlimidir. O hem bir din adamı olarak hem de ülkesini ve milletini seven bir insan olarak görev ve sorumluluklarını yerine getirme kararlılığında olan bir insandır. Yani o sadece bir şeyhülislam veya bir İslâm âlimi olarak kenara çekilmiş bir kişi değil, çağın problemlerine çözüm arayan bir aksiyon insanıdır. Bu nedenle, ülkenin ve bir anlamda İslam dünyasının kurtuluşu için hem eserler yazmış, hem de dolaşarak konferanslar vermiştir. Bu faaliyetlere ilaveten ülkesi için bildiriler de yayınlamıştır. Yayınladığı bildirilerde o, insanların vurdumduymazlığından yakınarak bireysel ve toplumsal sorunlarla ciddi olarak ilgilenmelerini istemiş ve özellikle insanların başıboş bırakılamayacağını ısrarla söylemiştir. Bu tutumu onun insanları bilinçlendirme çabalarına somut bir örnek olmuştur.

Islahat ve yenileşme konusundaki temel yaklaşımlarıyla Musa Kâzım Efendi, Osmanlı Devletinin ilerici ve gelişmeci âlim tipinin bir temsilcisi olmuştur. Özellikle, İslâm dinine dayanarak yabancı dil eğitime karşı çıkanlara şiddetle cevap vermesi, yabancı dil eğitiminin günah olmadığını ispat etmek için çeşitli deliller getirmesi, onun içinde yaşadığı toplum, kültür ve anlayış seviyesi bakımından ne kadar ileri olduğunu bir göstergesidir.

Hürriyet, eşitlik, adalet ve medeniyet konusundaki genel yaklaşımlarında onun bu kavramları özümsemiş ve bunların kaynağını dine dayandırmış İslamcı bir aydın olduğunu anlamaktayız.

Musa Kâzım Efendi sahip olduğu ilmî dirayetiyle bir taraftan dersler verip, idarî görevlerini yerine getirirken, diğer taraftan da pek kıymetli eserler te'lif ve tercüme etmiştir. Onun müfessir, fakih, mutasavvıf ve mütekellimlik gibi pek çok vasfı olduğundan, bu alanlarla ilgili çok sayıda eser vermiştir. Bunlardan biri de tezimizin konusunu oluşturan “Safvetü'l-Beyan Fi Tefsiri'l-Kur'an” adlı tefsiridir.

Musa Kâzım Efendi'nin Ahmet Mithat Efendi'ye tefsir dersleri vermesi ve Ahmet Mithat Efendi'nin de derslerdeki takrirleri kaydetmesiyle Safvetü'l-Beyan adlı eser ortaya çıkmıştır. Müellif En'am Sûresine kadar takrir verdikten sonra Ahmet Mithat Efendi'ye takrirleri yazdırarak ve onun yardımcı olacağını düşünerek öz Türkçe bir tefsir-i şerif hazırlamak istemiş ve buna başlamışsa da bu eser günlük sorunların ağır gelmesi ve bazı engellerden ötürü tamamlanamamış ve bunun da ancak Bakara Sûresi 73. ayetine kadar olan kısmı basılabilmektedir.

Musa Kâzım Efendi'nin tefsiri genel itibariyle bir dirayet tefsiri özelliği taşısa o, tefsirinde rivayet metoduna da büyük ölçüde yer vermiştir. Kur'an tefsirinde en sağlam metod olarak kabul edilen Kur'an-ı Kur'an'la ve Kur'an'ı Sünnet'le tefsir etme konusuna mümkün mertebe dikkat etmiştir. İlgili kurabildiği kadarıyla ayetleri başka ayetlerle tefsir etmeye çalışmıştır. Yeri geldiğinde ayetleri Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerle de tefsir etmiştir. Ayrıca bu iki kaynak dışında sahabe ve tabiun görüşlerine de yer vermiştir. Ancak, ne var ki, gerek Peygamber (s.a.v)'e gerekse ashab ve tabiuna isnat edilen haberlerde, hadis ilminde çok önemli olan “senet zinciri”ni zikretmediği gibi bu hadisin geçtiği kaynakları ve hadislerin sıhhat derecesini de belirtmemiştir.

Müfessir kelamla ilgili ayetleri tefsir ederken çoğu zaman ele aldığı konuyu yeterince açıklayan bilgiler vermiş ve Allah'ın varlığı ve birliği, Kur'an'ın mahluk olup olmadığı, imanın tanımı, şefaat, rızık, güç yetirilemeyecek olanın teklifi, gibi pek çok kelâmi konuyu Ehl-i Sünnet çerçevesinde izah etmiştir. Bu meseleler hakkında görüş açıklayanların düşüncelerine delilleriyle birlikte yer vermiş, birçok konuda Mutezile ve Haricilerin görüşlerine atıfta bulunmuş ve onlara gerekli cevabı vermiştir.

Musa Kâzım Efendi tefsirinde fıkıh konusuna da yer ayırmış, yeri geldikçe ayetlerden fıkıh meselelere dair hükümler çıkarmıştır. Kendisi Hanefi mezhebine bağlı olmasına rağmen, bu konuda mezhep taassubu içine girilmemesi gerektiğini ihtilafların içtihadî meselelerde olduğunu ve zannî delillere dayandığını bu durumda her iki tarafın delilinin zannî olduğunu belirterek bu ihtilafları husumet sûretinde göstermemek gerektiğini ifade etmiştir.

Kıraat farklarına da temas eden müellif, çeşitli kıraat şekillerini ve bunlar arasındaki mana farklarını izah etmekle birlikte bazen sadece farklılığı zikretmekle yetinmiştir. Ayrıca müfessirin farklı kıraatleri verdikten sonra kendi tercihini belirttiği gibi yer yer belirtmeyip yorumsuz bıraktığı da olmuştur.

Müfessir, lûgat, sarf ve nahiv konularına oldukça fazla değinmektedir. O, ayetlerde yer alan kelimelerin etimolojilerini, lûgat ve ıstılah manalarını ayet, hadis ve şiire dayanarak izah etmiş, kelimelerin Araplar arasında kullanılış şekillerine takdim, te'hir, te'kid, hazıf ve ilâl durumlarına sık sık temas etmiştir. Eserinin büyük bölümü sarf ve nahve ilişkin delillerle doludur.

Musa Kâzım Efendi tefsirinde, ayetlerdeki mecaz, kinaye, istiâre, teşbih gibi durumlarla, üslûp incelikleri, lafızların manaya uygunluğu gibi konulara da işaret etmiştir. O bu izahları yaparken genelde kendi kanaatini ortaya koymuştur.

Müellif, tefsirinde ayetlerin nuzul sebeplerine az da olsa değinmiştir. Kullandığı rivayetleri genelde yorumsuz bir şekilde aktarma yoluna giderek onlar hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Müfessirimiz, ayetlerin nuzul sebebini belirtirken genellikle “bu ayet-i kerimenin sebeb-i nuzulu şu olaydır” demiş, sonra ilgili olayı anlatmış, kimi yerlerde ise nûzul sebebini teşkil eden olayı anlatmış, daha sonra “ayet bu olay üzerine nazil olmuştur” demiş, bazen de nûzul sebebini bizzat anlatmayıp, bunun yerine nûzul sebebini çağrıştıran ifadeler kullanmıştır.

Nesih konusunda, Kur’an’ın önceki şeriatlardaki bazı hükümleri neshettiğini belirten müfessir, Kur’an’da neshin var olup olmadığı konusunda herhangi bir tartışmada bulunmamıştır. Ancak tefsiri incelendiğinde onun, neshin varlığını kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Müteşabih ayetler hakkında te’villerde bulunan müellif, bu konuda halef ulemasının yolunu benimsemiştir. Musa Kâzım Efendi, yeri geldikçe ayetlerde müphem bırakılan noktaları açıklayıcı bilgilere de yer vermiş, bunlarla nelerin veya kimlerin kastedildiğini belirtmeye çalışmıştır. O, Kur’an’daki müphemleri tayin ederken ayet, hadis ve sahabeden şahit getirmeksizin kendi kanaatini ortaya koymuştur. Ancak, bu kanaatlerinin yer yer ayet ve hadislerle örtüştüğü dikkatimizi çekmiştir.

Müşkilü’l-Kur’an konusuna da değinen müellif, görünüşte birbiriyle çelişik gibi sanılabilecek ayetlere temas etmiş ve bunların aslında tenakuz içermediğini yaptığı yorumlarla açıklamaya çalışmıştır.

Emsalü’l-Kur’an’a değinen müfessir, emsalle ilgili ayetler üzerinde önemle durmuş, neyin neye benzediğini titizlikle belirtmiş ve darb-ı mesellerin ne gibi faydaları olduğuna değinmiştir.

Ayetlerin i’câz yönüne dikkat çeken müfessir, i’câz konusuna daha çok meydan okuma ayetleri çerçevesinde yaklaşmış ve bu ayetleri yorumlayarak konuyu değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra dil ve uslûp özellikleri fesahat ve

belagat incelikleri ve gaybi haberleri içermesi gibi pek çok yönden ele alarak Kur'an'ın i'câz yönünün çok boyutlu ve kapsamlı oluşuna dikkat çekmiştir.

Kur'an kıssaları konusunda ise müfessir, ayrıntıdan ziyade asıl maksat üzerinde durulması gerektiğini belirterek Kur'an'ın temel hedefi doğrultusunda kıssaların ana gayesine ana hatlarıyla değinmiş ve bu gayeler doğrultusunda onlardan nasıl ders ve ibret almamız gerektiğini, ne tür prensipler çıkarmamız gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Müfessirimiz, Kur'an'da işaret edilen kıssaları açıklarken, Tevrat'tan ve müfessirlerin beyanlarından da nakillerde bulunduğu gibi, bulunmayıp kendi açıklamalarına yer verdiği olmuştur.

Tefsirinde, Hitâbu'l-Kur'an üzerinde önemle duran Musa Kâzım Efendi, bazen hitâbın kime olduğunu belirterek, bunun sûbutuna da hadis-i şeriflerle delil getirmiş, bazen de bu ayetin kimlere hitap olduğu konusunda farklı görüşler vardır diyerek bu görüşleri belirtmiş ve kendisi herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Müfessirimiz, ayetlerdeki hitabın kimlere yönelik olduğunu belirtmekle birlikte, bu hitap şekillerinin hikmetleri üzerinde durmayı da ihmal etmemiştir.

Huruf-ı Mukattaa konusuna da geniş yer veren Musa Kâzım Efendi bu konudaki görüşleri, bunların delillerini ve bu görüşlere yapılan itirazları vermiş ve en sonunda “fevatih-i sûverin esma-ı huruftan ibaret olması” şeklindeki görüşün daha doğru olduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak, Musa Kâzım Efendi'nin “Safvetü'l-Beyan Fi Tefsiru'l-Kur'an” adlı tefsiri, Arapça dil tartışmalarına yoğun bir şekilde yer veren Türkçe yazılmış dirayet yönü ağır bir tefsirdir. Tefsirde 18 hadis, 7 sahabî sözü, 3 tabîî sözü bulunmaktadır. Bu tefsir Musa Kâzım Efendi'nin Arapçaya vukufiyetini gösteren ve İslamî ilimlerle ilgili altyapısının sağlam olduğunu yansıtan önemli bir eserdir. Ancak yaşadığı toplumun kültür ve anlayış seviyesinden ileri düşünen bir alim olan Musa Kâzım Efendi'nin tefsiri

incelendiğinde O'nun tefsir ilmine klasik Osmanlı müfessirlerinin eserlerinde yer almayan bir özgünlük katmadığı anlaşılmıştır.

KAYNAKLAR

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed

1988 **Keşfu'l-Hafa**. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

AHMED b. HANBEL, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed es-Şeybânî

Müsnet. Beyrut: Daru's-Sadr.

AKGÜNDÜZ, Ahmet

1990 **Osmanlı Kararnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**. İstanbul.

ALBAYRAK, Halis

1993 **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine**. İstanbul: Şule Yay.

1998 **Tefsir Usulû**. İstanbul: Şule Yay.

ALBAYRAK, Sadık

1973 **Türkiye'de Din Kavgası**. İstanbul: İleri Sanat Matbaası.

1981 **Son Devir Osmanlı Uleması**. İstanbul.

ALTUNSU, Abdülkâdir

1972 **Osmanlı Şeyhülislamı**. Ankara.

ALUSÎ, Ebu'l-Fadl Şihabuddin es- Seyyid Mahmud el-Bağdadî

Ruhu'l-Meanî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'il-Mesanî.

Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi.

ASKALÂNÎ, İbn Hacer

1972 **el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe**. thk. Ali Muhammed el-BECÂVÎ,

Kahire

ATAY, Hüseyin

1998 **Kur'an'da İman Esasları**. Ankara: Atay Yay.

ATEŞ, Süleyman

1988 **Çağdaş Kur'an Tefsiri**. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.

AYDEMİR, Abdullah

Ebu's-Suud Efendi ve Tefsirdeki Metodu. Ankara.

AYDIN, Ali Arslan

1979 **İslam İnançları ve Felsefesi**. Ankara.

BAHŞ, Malik Hasen

1993 **Esratu't-Tenevvû' fî Teşbihati'l-Kur'ani'l-Kerim.** Medine: Daru'l-Müctema.

BEGAVÎ, Hüseyin b. Mes'ud

1926 **Mealimu't-Tenzil.** Bombay.

BEYDAVÎ, Nasuriddin Abdullah b. Ömer

Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil. İstanbul: Dersaadet Yay.

BİKA'Î, Burhaneddin İbrahim b. Ömer

1992 **Nazmu'd-Dürer fî Tenasûbi'l-Ayi ve's-Suver.** Kahire.

BİLMEN, Ömer Nasuhi

1959 **Muvazzah İlmi Kelam.** İstanbul.

1974 **Büyük Tefsir Tarihi.** İstanbul: Bilmen Yay.

BOLELLİ, Nureddin

1993 **Belağat.** İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay.

BUHARÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail

1400 **el-Camiu's-Sahih.** Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî.

CADÜLMEVLA, Muhammed Ahmed ve başk.

1987 **Kasasu'l-Kur'an.** Beyrut: Dâru'l-Ceyl.

CERRAHOĞLU, İsmail

1997 **Tefsir Usulû.** Ankara: T.D.V. Yay.

1996 **Tefsir Tarihi.** Ankara: Fecr Yay.

CERİDE-İ İLMİYYE

Cemaziyelûlâ; 1335. III/31.

Şaban; 1336. IV/36.

CEYHAN, Abdullah

1991 **Sırat-ı Müstekim ve Sebilürreşad Mecmualarının Fihristi.**

Ankara: D.İ.B. Yay.

CEZERÎ, Şemsuddin Muhammed b. Mahmut

1932 **Gayetü'n-Nihaye Fi Tabakatü'l-Kurra.** Mısır: Mektebü'l-Henici

CÜRCANÎ, Abdülkadir b. Abdürrahman

1987 **Delaiû'l-l'caz.** thk. Muhammed Rıdvan ed-DAYE. Dimeşk.

et-Ta'rifat. İstanbul.

DANIŞMEND, İsmail Hami

- 1971 **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.** İstanbul: Türkiye Yay.
- DAVUDÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ali el-Malikî
- 1972 **Tabakatü'l-Müfessirin.** Kahire.
- DEMİRCİ, Muhsin
- 1998 **Tefsir Usulu ve Kaynakları.** İstanbul: İFAV. Yay.
- DERVEZE, İzzet
- 1997 **Kur'anü'l-Mecid.** Çev. Vahdettin İNCE. İstanbul: Ekin Yay.
- DEVVANÎ, Celâleddin
- 1335 **Zervâ ve Havra.** Çev. Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi. İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası.
- DİHLEVÎ, Şah Veliyyullah Ahmed İbn Abdirrahim
- 1980 **el-Fevzü'l-Kebir fi Usulî't-Tefsir.** Çev. Mehmet SOFUOĞLU. İstanbul: Çağrı Yay.
- EBU HANİFE
- 1992 **el-Alim ve'l-Müteallim.** İstanbul.
- 1323 **el-Fıkhu'l-Ekber.** Mısır.
- EBU HAYYAN
- el-Bahru'l-Muhit.** Riyad: Mektebetü'n ve Matabiu'n-Nasri'l-Hadisiyye.
- EBUS'S-SUUD, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî
- İrşâdü'l-Aksi's-Selim İlâ Mezaye'l-Kur'ani'l-Kerim.** Lübnan: Daru'l-Mushaf.
- ENGİN, Osman
- 1939 **Türkiye Maarif Tarihi.** İstanbul.
- ERDOĞAN, Mehmet
- 1995 **Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet.** İstanbul: M.Ü.İ.F. Yay.
- EREN, Şadi
- 2002 **Kur'an'da Teşbih ve Temsiller.** İstanbul: Işık Yay.
- GÖLCÜK, Şerafeddin ve S.TOPRAK
- 1991 **Kelam.** Konya.
- HACİMÜFTÜOĞLU, Nusreddin

- 1993 **Belagat Sözlüğü**. Erzurum.
- HALİFE, Fındıklı Mehmed
- 1928 **Silahdar Tarihi**. İstanbul.
- HANBELİ, Şakir
- 1948 **Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmi**. Haleb.
- HAŞİMÎ, Ahmet
- 1984, **Cevahiru'l-Belağâ fi'l-Meânî ve'l-Beyanî ve'l-Bedî**. İstanbul: Kahraman Yay.
- HAZİN
- 1326 **Lubu't-Tevîl fi Meani't-Tenzil**.
- İBN AŞUR, Muhammed et-Tahir
- 1984 **et-Tahrir ve't-Tenvir**. Tunus.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail
- 1969 **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim**. Beyrut: Daru İhyai't-Turasil-Arabî
- İBN KUTEYBE
- 1954 **Te'vilu Müşkili'l-Kur'an**. Mısır.
- 1970 **el-Meârif**. Beyrut.
- İBN MACE, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini
- Sünen**. Thk. Abdülbâki Muhammed Fuad. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye
- İBN MANZUR, Cemâluddin b. Mükerrrem
- 1995 **Lisânü'l-Arab**. Beyrut.
- İBN TEYMİYYE, Takuyiddin Ahmed b. Abdülhalîm
- 1988 **Mukaddime fî Usuli't-Tefsir**. Beyrut.
- 1991 **Mecmeu'l-Fetâvâ Kitabu Mukaddimeti't-Tefsir**. Riyad.
- İBNU'L-ESİR, İzzuddin Ali b. Muhammed el-Cezerî
- 1973 **Üsdü'l-Gabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe**. Thk. Muhammed İbrahim el-BENNÂ-Muhammed Ahmed AŞUR-Mahmud Abdulvahab FÂYID. Kahire: Daru's-Şuûb.
- İBNÜ'L-ARABÎ, Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah
- 1974 **Ahkâmu'l-Kur'an**. Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- İLMİYE SALNAMESİ**

- 1916/1334 İstanbul: Matbaa-i Amire
- İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağıb.
- 1997 **el-Müfredâtü fi Gâribi'l-Kur'an**. İstanbul: Hikmet Yay.
- KADÎ, Abdülfettah
- Esbabu'n-Nûzul**. Kahire: Daru'l-Mushaf.
- KARA, İsmail
- 1986 **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**. İstanbul: Risale Yay.
- KARA, Mustafa
- 1979 "Cumhuriyet Öncesi Tasavvufi Yayın Organları ve Cemiyetler",
Fikir ve Sanatta Hareket, VIII, İstanbul.
- KARAÇAM, İsmail
- 1974 **Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi**. İstanbul: M.Ü.İ.F. Yay.
- 1982 **Sonsuz Mucize Kur'an**. İstanbul: Çağ Yay.
- KATTÂN, Mennâ Halil
- 1973 **Mehabis fi Ulumi'l-Kur'an**. Riyad.
- KÂZIM, Şeyhülislam Musa
- 1324 **İslam'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet**. İstanbul.
- 1334 **Sûre-i İhlas ve Alâk Tefsirleri**. Evkâf-ı İslamiyye Matbası.
- 1336a **Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an**. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- 1336b **Külliyât-ı Şeyhülislam Musa Kâzım**. İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbası.
- 1918 **İslam'da Cihat**. İstanbul.
- Tercüme-i Varidat**. Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr.2174; İstanbul Belediye Ktp., Belediye, nr. K. 564.
- Tahkik-i vahdet-i Vûcûda Dair Bir Risalenin Tercümesi**. İstanbul Belediye Ktp., Osman Ergin. nr.K. 991.
- el-Fetâvâ el-Kâzimiyye fi İslâhi'l-Fetâvâ et-Türkiye**. Diyanet İşl. Bşk. Ktp., nr. 173, yazma 44 vr.
- KESKİN, Şahin
- 1993 Son Osmanlı Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi (Yaşamı, Görüşleri, Etkisi). Samsun: O.M.Ü. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

KESKİOĞLU, Osman

1989 **Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri.** Ankara.

KOCA, Ferhat

2002 **Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi Hayatı ve Fetvaları.** İstanbul: Rağbet Yay.

KOCAKAPTAN, İsa

1996 **Açıklamalı Edebî Sanatlar.** İstanbul: M.E.B. Yay.

KURTUBİ, Ebu Abdillâh b. Ahmed

el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'an, Beyrut: Daru İhyai't-Turasil-Arabi.

KUTUB, Seyyid

Fi Zilâli'l-Kur'an. Çev. Emin SARAÇ, Hakkı ŞENGÜLER, Bekir KARLIĞA. İstanbul: Hikmet Yay.

LEWIS, Raphacela

1973 **Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat.** Çev. Mefkûre PORAY. İstanbul.

MAHALLÎ, Celaluddin

Tefsiru'l-Celaleyn. İstanbul: Çağrı Yay.

MALİK b. ENES, Ebu Abdullâh el-Eshabî el-Himyerî

1993 **el-Muvatta.** Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

MATURUDÎ, Ebu Mansur

2002 **Kitabu't-Tevhid Tercümesi.** Çev. Bekir TOPALOĞLU. Ankara: İSAM Yay.

MONTGOMERY, W.

1982 **Modern Dünyada İslam Vahyi.** Çev. Mehmet AYDIN. Ankara.

MÜSLİM, el-Haccac

Sahihu'l-Müslim. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî

NESAÎ, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb.

Sünenü'n-Nesai. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî

NESEFÎ,

Medariku't-Tenzil

PAKALIN, Mehmet Zeki

1971 **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.** İstanbul.

RAFÎ, Muhammed Sadık

1973 **İcazu'l-Kur'an ve'l-Belagatü'n-Nebeviyye**. Beyrut.

RAZÎ, Fahrüddin

1308 **Mefatihü'l-Gayb**. İstanbul: Matbaatü'l-Amire.

1996 **İslam İnancının Ana Konuları**. Çev. Nadim MACİT. Erzurum: İhtar Yay.

REFİK, Ahmet

1334 "Osmanlı Şeyhülislamı" **İlmiye Salnâmesi**. İstanbul.

RIZA, Reşit

et-Tefsiru'l-Menar. Beyrut: Darû'l-Marife.

RUMMANÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsa

Kitabu'n-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'an. Mısır.

SABUNÎ, Muhammed Ali.

Revaiu'l-Beyan fi Tefsiri Ayati'l-Ahkam. İstanbul: Dersaadet Yay.

SABUNÎ, Nureddin Ahmed b. Muhammed

1991 **el-Bidayetü fi Usulî'd-Din**. Ankara.

SERİNSU, Ahmet Nedim

1994 **Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nûzul'ün Rolü**. İstanbul: Şule Yay.

SOFUOĞLU, Mehmet

1981 **Tefsire Giriş**. İstanbul: Çağ Yay.

SOYSALDI, Mehmet

2001 **Nûzulûnden Günümüze Kur'an ve Tefsir**. Ankara: Fecr Yay.

SUYUTÎ, Cemaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr

1967 **el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an**. Kahire.

1993 **ed-Dürü'l-Mensur fi't-Tefsiri'l-Me'sur**. Beyrut: Daru'l-Fikr.

Esbabu'n-Nûzul

ŞAFÎ, Muhammed b. İdris

1969 **er-Risale**. thk. Muhammed Seyyid GEYLANÎ. Mısır.

ŞATIBÎ,

1975 **el-Muvafakat**. Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabî.

ŞENGÜL, İdris

1994 **Kur'an Kıssaları Üzerine**. İzmir: Işık Yay.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali

1971 **Neylû'l-Evtar**. Kahire.

ŞİMŞEK, M. Said

1991 **Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele**. İstanbul: Yöneliş Yay.

1997 **Günümüz Tefsir Problemleri**. İstanbul: Esra Yay.

TABATABAÎ, Muhammed Hüseyin

1973 **el-Mizân fî Tefsiri'l-Kur'an**. Beyrut.

TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir

1968 **Camîu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an**. Matbaatü'l-İstikâme.

TABRESSÎ, Ebu Ali

1373 **Mecmeu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'an (Tefsiru't-Tabressi)**.

Tahran.

TAFTAZANÎ, Ebu'l-Vefa

2000 **Ana Konularıyla Kelâm**. Çev. Şerafeddin GÖLCÜK. İstanbul.

TAFTAZÂNÎ, Saadettin b. Ömer

1988 **Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye**. thk. Ahmed Hicazi es-SEKO. Kahire.

TAVÎLE, Abdülvehhab Abdüsselam

Eseru'l-Luga fî İhtilafi'l-Müctehidin. Mısır: Daru's-Selam

TİRMİZİ, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ es-Sûlemi

Sûnenû't-Tirmizi. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

TOPKAPI SARAYI ARŞİVİ, Kayıt No: 132.

TURGUT, Ali

1991 **Tefsir Usulû ve Kaynakları**. İstanbul: M.Ü.İ.F. Yay.

TUSÎ,

1957 **Tefsiru't-Tıbyân**. Necef.

ULUDAĞ, Süleyman

1982 **Kelâm İlmi ve İslam Akaidi**. İstanbul.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı

1988 **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**. Ankara.

VECDÎ, Muhammed Ferid

1377 **el-Mushafu'l-Müfesser**. Mısır.

VEHBÎ, Mehmet

1966 **Hulasatü'l-Beyan Fî Tefsiri'l-Kur'an**. İstanbul: Üç Dal Neşriyat.

YAKIN TARİHİMİZ

15 Mart 1962 İstanbul sy. 3.

YAZICI, İshak

1982 Ebu'l-Leys es-Semerkindî Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu.
Erzurum Atatürk Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi)

YAZIR, Elmalılı M.Hamdi

Hak Dini Kur'an Dili. İstanbul: Azim Yay.

YEĞİN, Abdullah

1978 **Yeni Lügat**. İstanbul.

YILDIRIM, Celâl

1986 **İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri**. İstanbul: Anadolu Yay.

YILDIRIM, Suat

1983 **Peygamberimizin Kur'an Tefsiri**. Kayıhan Yay.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin

1989 **et-Tefsir ve'l-Müfessirun**. Kahire.

ZEHEBÎ, Şemsuddin Ebu Abdillâh b. Ahmed

1958 **Tezkiretü'l-Huffaz**. Beyrut.

ZEMAHŞERÎ

el-Keşşaf an Hakaiku't-Tenzil ve Uyunü'l-Akavi'l-fi Vûcuhu't-

Tevil. Beyrut: Darû'l-Marife.

ZERKANÎ, Muhammed Abdülazim

1980 **Menahilû'l-İrfan fî Ulumi'l-Kur'an**. Kahire.

ZERKEŞÎ, Bedruddin Muhammed b. Bahadır

1957 **el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an**. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim.
Kahire.

ZİRRİKLİ, Hayreddin

1969 **el-A'lâm**. Beyrut.

ZÜMRÜT, Osman

1992 **İslam Tarihinde Fetva Kurumu ve Fonksiyonu.** Samsun:
Aksiseda Matbaası.